

Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Abstract: Among the archaeological objects from the Roman period kept in Bosnia and Herzegovina, there are some that belong to the group of medical, pharmaceutical and veterinary implements, as well as those used as cosmetic accessories. Part of the objects kept in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina came through acquisitions and gifts, and they originate from territories of Greece, Albania and Croatia. However, major part of the collection make objects obtained through archaeological research works. Analysis of the presented objects shows that all the then known curative methods in medicine, as well as cosmetic accessories when fashion trends are in question, were also used in the inner parts of the Roman province of Dalmatia.

Key words: Roman medical, pharmaceutical and veterinary implements, cosmetic accessories, balsamarium, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Od najstarijih su vremena zdravlje i njegovo očuvanje bili predmet interesa ljudskih zajednica. Temeljna saznanja o medicini i farmaciji skupljana su još u prahistorijsko vrijeme. U ovom periodu magija je bila jedan od glavnih načina da se spasi ljudski život. Korištenje specijalnih formula, hamajlija te mističnih činova bili su nezamjenljivi u rješavanju zdravstvenih problema u ljudskim zajednicama.

U drevnoj Grčkoj procesi liječenja obavljali su se u Asklepijevim hramovima.¹ Asklepijev kult postepeno se širi po Rimskom carstvu pod latiniziranim imenom Eskulap.² Zvanično, Eskulapov kult se uvodi u Rim 293. g. stare ere, kada rimski Senat zbog širenja kuge traži savjete u Sibilinskim knjigama.³ Svećenici ovih hramova smatrali su se i najvještijim ljekarima. Postepeno dolazi i do otvaranja prvih formalnih škola za školovanje ljudi koji su bili spremni da se bave

ovim poslom. Uz Asklepijeve hramove⁴ razvijali su se cehovi ljekara koji nisu bili svećenici, tzv. asklepijade, koje postaju nukleus medicinskih škola. Najpoznatije su bile škole u Knidu, Kosu i Krotonu. Svaka od ovih škola imala je svoju doktrinu te je davala prednost nekoj dijagnozi, metodi, ljekovitim supstancama, travama i terapijama.⁵

Na području današnje Bosne i Hercegovine pronađeni su spomenici posvećeni Asklepiju i Higiji. Njihov broj je vrlo mali i odnosi se samo na prostor Bišća kod Mostara i Skelana kod Srebrenice. Na navedenim lokalitetima pronađena je statua Asklepija te žrtvenik s tekstom koji je pripadao kulturnoj zajednici Asklepija i Higije.⁶ Kao božanstvo liječništva na prostoru današnje Bosne i Hercegovine javlja se i grčko božanstvo Apolon. Riječ je o tri spomenika i jednom bronzanom kipiću, koji potiču s lokaliteta u Glamoču, na Ilidži i u Prnjavoru. I ovaj kult se štovao kao božanstvo

¹ O Asklepiju vidi: Busuladžić 2010, 125.

² Vučevac-Bajt 2012, 56-57.

³ Giunio / Alihodžić 2010, 14-15.

⁴ Vučevac-Bajt 2012, 56.

⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 9.

⁶ Imamović 1977, 217-220.

liječništva.⁷ Ovi tragovi ukazuju na to da su kultovi povezani s liječništvom i zdravljem bili prisutni i u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Iz antičke Grčke medicinska znanja koja se baziraju na naučnim saznanjima počinju se širiti diljem Mediterana. Sjedište razvoja medicine kao nauke postaje Aleksandrija.⁸ U ovom gradu počinje znanstveni rad, i to posebno na polju anatomije. Rade se sekcije i intenzivno proučava ljudsko tijelo. Ovome doprinose i pravila da se tijela zločinaca i osuđenika na smrt mogu secirati. Iz ove škole poznati su anatomske Herofil i Erazistrat.⁹ Pojava kuge u Rimu 293. godine stare ere uzrokovala je da rimski Senat zvanično pozove grčke ljekare da dođu u pomoć. Njihovim dolaskom, pored širenja kulta boga Asklepija – zaštitnika od bolesti, širi se i novi pristup načinu liječenja te se veća pažnja posvećuje znanstvenom pristupu, za razliku od praznovjernih čina.¹⁰ U vremenima koja su uslijedila, centar medicine prenosi se u Rim. U Rimu se otvara i zvanična škola poznata pod nazivom *schola medicorum*.

Rimljani su medicinska iskustva crpili od Grka i Etruščana. Stari Grci su, opet, svoja iskustva crpili iz mezopotamske i staroegipatske medicine.¹¹ U početku rimskog perioda svi su ljekari i dalje bili Grci. Razlog ovome treba tražiti u duboko uvriježenom stavu Rimljana da se bavljenje medicinom smatralo sramotom.¹² Poznati su pisani stavovi Marcija Porcija Katona koji zabranjuje sinu kontakte s grčkim ljekarima. Katon i Columella se, s druge strane, oslanjaju na domaću medicinu baziranu na rimskom botaničkom i hirurškom iskustvu, ali i magiji.¹³ Ovi prvi ljekari regrutiraju se iz redova oslobođenih robova te vremenom postaju i rimski građani. Sve je ovo doprinijelo napretku i razvoju medicine kao nauke, ali i prakse.

Na području naseljenom Ilirima u predrimsko doba zabilježene su i antropološkom osteološkom analizom dokazane vrlo stručne hirurške intervencije na odstranjivanju zuba, dijelova mandibule i cista, što dokazuje postojanje ljekara i prije dolaska rimske vlasti, ali, zasigurno, i kon-

takte s razvijenijim kulturnim sredinama, poput Grčke.¹⁴

Pored korištenja prakse, koja se bazirala na znanstvenim iskustvima i saznanjima o djelovanju pojedinih metoda i medikamenata, kod starih Rimljana je bilo uvriježeno i religijsko-praznovjerno vjerovanje i tretman oboljelih. U slučaju bolesti, gotovo svaki dio tijela ili bolest imali su svoga zaštitnika. Poznata je bila *hepatoskopija* ili čitanje božanskih poruka iz jetre žrtvovanih životinja. U posebnim okolnostima i starješine su se obraćali haruspicima da im pročitaju nebeska znamenja iz životinjskih utroba. Smatralo se da u jetri leži duša čovjeka. Jetra je ujedno smatrana i glavnim životnim organom.¹⁵ Ova praksa proricanja budućnosti iz iznutrica imala je porijeklo iz etrurskog naslijeđa.¹⁶

Magijska medicina bila je prisutna i kod Ilira u predrimsko doba, a primjenjivana je sve do kasne antike. U rimsko doba posebno su na glas bili vračevi iz Panonije. Prema nekim izvorima, upravo je iz te provincije bio vrač koji je dodirom izliječio cara Hadrijana od groznice.¹⁷

Razvojni proces medicine može se pratiti proučavanjem pisanih izvora te izučavanjem pronađenih medicinskih, farmaceutskih i kozmetičkih instrumenata ili različitih predmeta koji su korišteni u procesu liječenja oboljelih ljudi. Do danas su arheološka istraživanja otkrila postojanje čitavog niza instrumenata poput: hirurškog noža (*culter*), različitih varijanti skalpela (*scalper*), instrumenata za transplantaciju (*trypanon*), kuka za vađenje kamenaca (*lithououlkos*), lanceta (*phlebotomum*), makaza (*forfex*), pinceta (*volsella*), zubarskih kliješta (*forceps*), elevatora (*elevatorium*), kukastih sondi (*hamus*), pila (*serrula*), analnih i vaginalnih spekulumuma (*speculum Magnum Matris*), kauterizatora (*ferrum candres*), igala (*acus*), raznih vrsta sondi (*specilla*), kašika (*cyathiscomela*), katetera (*fistula*), sisaljki za krv (*curcubitula*) i mnogih drugih instrumenata.¹⁸ Nepobitno je da je antičko doba donijelo veliki napredak u razvoju medicine i farmacije te u liječenju i dijagnosticiranju bolesti kod ljudi.¹⁹ Ovaj napredak može se komparirati s razvojem

⁷ Ibid., 211-212.

⁸ Krunic 1992, 9.

⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 12-13.

¹⁰ Wokaunn / Manenica 2010, 244.

¹¹ Ibid., 243.

¹² Giunio / Alihodžić 2010, 19.

¹³ Ibid., 16-17.

¹⁴ Stipčević 1991, 68-69.

¹⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 13-14.

¹⁶ Wokaunn / Manenica 2010, 243.

¹⁷ Stipčević 1991, 68.

¹⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 26-27.

¹⁹ Šeparović / Uroda 2009, 12.

tehnologije, poljoprivrede, stočarstva, arhitekture, vojne doktrine i svih drugih segmenata rimskog društva. Ključ ovoga bila je činjenica da su Rimljani preuzimali iskustva mnogih naroda koje su pokorili ili s kojima su stupili u kontakte. Ova iskustva su komparirali te inovirali s drugim praksama, pritom usavršavajući različite metode i pristupe.

Iz pisanih izvora poznata su imena ljekara za koje se vežu medicina ili farmacija: Galen,²⁰ Arhagat,²¹ Asklepijad,²² Dioskurid,²³ Temizon,²⁴ Alkemon i Empedoklo,²⁵ Celzo²⁶ i Soran. Ovi ljudi, pored toga što su bili vješti hirurzi, poznavatelji velikog broja ljekovitih biljaka, anatomije, psihijatrije, anesteziologije i ginekologije, ostavili su i mnogobrojna pisana djela u kojima opisuju znanja iz medicine i farmacije. Plinije Stariji napisao je enciklopediju u 37 knjiga u kojoj opisuje i znanja iz medicine i botanike.²⁷ Ostale su sačuvane i četiri knjige Dioskurida koji je pisao o akutnim i hroničnim bolestima, ali i mnogi drugi.²⁸ Za razvoj medicine i etike posebno su bili značajni Aristotel²⁹ i Hipokrat. Hipokrat se smatra ocem moderne medicine, jer je odvojio magiju od nauke.³⁰ Od ovog autora je ostalo sačuvano 59 spisa, gdje je opisao mnoga svoja saznanja iz medicine, koja se baziraju na naučnom tretiranju patoloških procesa.³¹

Veliki napredak u socijalnom položaju ljekara u Rimu dolazi 46. g. stare ere kada Gaj Julije Cezar daje građansko pravo strancima koji su se bavili medicinom. Kasnije i car Hadrijan oslobađa niza javnih dužnosti ljekare, kao i ljude drugih uglednih zanimanja, jer državni aparat počinje shvatati značaj njihovog djelovanja.³²

Kako je rimska država širila svoj uticaj na pojedine prostore, tako je dolazilo i do njihove postepene romanizacije. Nosilac ovih procesa

bila je rimska vojska.³³ Pored izgradnje komunikacija, vojnih utvrda, rimskih vila, termi, urbanih naselja, veteranskih nastambi, dolazi po prvi puta i do prisustva ljekara i farmaceuta na ovim prostorima. Rimski vojni ljekari služili su prvenstveno potrebama vojske, a vremenom i svim građanima rimske države.³⁴ Kada je vojni segment u pitanju, prisustvo vojnih ljekara potvrđeno je u redovnim, pomoćnim trupama i u ratnoj floti.³⁵

Koliko je bio značajan ljekar u smislu organizacije rimske vojske, dovoljno pokazuje i činjenica da je već car Avgust donio zakon prema kojem je svaka legija morala imati po pet ljekara, a kohorte po jednog.³⁶ Isti vladar formira profesionalnu vojnu ljekarsku službu, dodjeljujući ljekarima zemljište, mirovine, poseban pravni status te iznadprosječna primanja. Formirana je i obavezna vojna medicinska škola.³⁷ Propisi koji su definirali broj ljekara u nekom naseljenom mjestu od strane države bili su nametani kao standard. Tako je Antonije Pije dozvoljavao da najviše pet ljekara radi u malim gradovima, sedam u srednjim, a najviše deset u velikim gradovima i središtima provincija.³⁸ Općinski ljekari u provincijskim gradovima imali su titulu *archiatri populares*.³⁹ Ipak, najčešći naziv za ljekare bio je *medicus*. U službi ratne flote dokumenti svjedoče o tituli *medicus duplicarius*.⁴⁰ U nekim se izvorima susreću ljekari u grupi *principales*.⁴¹ Izvori također potvrđuju postojanje titule *medicus castrenis* ili *medicus castrorum*. Riječ je o vojnim ljekarima.⁴² Ovi su medicinski radnici vodili direktnu brigu o ranjenim i bolesnim vojnicima iz pojedine jedinice. Posebna kategorija ljekara u antičko doba bila je poznata pod terminom *medicus chirurgus*.⁴³ Cjelokupna medicinska služba, vojni ljekari i hirurzi nalazili su se pod zapovjedništvom posebnog zapovjednika, *praefectusa castrorum*.⁴⁴ Najugledniji ljekari i predsjedavajući

²⁰ Baker 2000, 29; Vučevac-Bajt 2012, 73-76.

²¹ Giunio / Alihodžić 2010, 17.

²² Ibid., 18 i 20.

²³ Vučevac-Bajt 2012, 82.

²⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 20.

²⁵ Ibid., 9.

²⁶ Vučevac-Bajt 2012, 81.

²⁷ Ibid., 81.

²⁸ Wokaunn / Manenica 2010, 245-246.

²⁹ Vučevac-Bajt 2012, 67-70.

³⁰ Ibid., 57-61.

³¹ Giunio / Alihodžić 2010, 10-12.

³² Ibid., 18-19.

³³ Baker 2000, 10-11.

³⁴ Baker 2000.

³⁵ Krunić 1992, 9.

³⁶ Künzl 1988, 68.

³⁷ Wokaunn / Manenica 2010, 246.

³⁸ Gummerus 1932, 9.

³⁹ Ibid., 8.

⁴⁰ Krunić 1992, 10.

⁴¹ Davies 1969, 85.

⁴² Krunić 1992, 10.

⁴³ Daremberg / Saglio 1904, 1106-1115.

⁴⁴ Webster 1969, 251.

kolegija bili su ujedno lični carevi ljekari, a nosili su naziv *archiatus*.⁴⁵ S obzirom na činjenicu da je značajan broj prezentirane medicinsko-farmaceutske opreme pronađen na lokalitetima Stoca i Ljubuškog, gdje je van svake sumnje konstatirano veliko prisustvo vojnog elementa, kroz postojanje vojnog logora,⁴⁶ kao i naseljavanja isluženih rimskih vojnika veterana,⁴⁷ ovaj dio medicinske opreme može se staviti u direktnu korelaciju s vojnim ljekarima.

Medicinska rimska služba vremenom se specijalizirala za pojedina stanja i bolesti. Na temelju analize pisane građe mogu se konstatirati specijalisti hirurzi, očni, ušni i zubni ljekari, farmaceuti, pa čak i ginekolozi⁴⁸ i veterinari.⁴⁹ Ovo je bilo uzrok postepenog formiranja rimskih kolegija ljekara. Oni su se organizirali oko kulta božanstva Asklepija i Higije.⁵⁰ Velika popularnost boga Eskulapa među Ilirima u rimsko doba svakako je bila dokaz razvijenosti medicine i njene prisutnosti među lokalnim stanovništvom na području današnje Bosne i Hercegovine, ali i šire.⁵¹

Prve klasične bolnice – *valetudinaria* – javljaju se u sklopu vojnih kastruma.⁵² U vojnom kontekstu javljaju se pod terminom *capsarii* ili *optiones valetudinarii*.⁵³ U urbanim središtima postojale su i ambulante – *tabernae medicae*, gdje je zakonom bilo predviđeno da ljekari liječe građane, a one najsiromašnije čak i besplatno. Ovi općinski ljekari plaćani su iz javnih sredstava, a poznati su bili pod terminom *archiari populares*.⁵⁴ Vojni ljekari često su izjednačavani s oficirima, što je podrazumijevalo i povlastice i činove. Vojni ljekari često su otvarali i privatne ordinacije te je razmjerno teško napraviti distinkciju između vojnog i civilnog ljekara.⁵⁵ Vrlo je vjerovatno da su vojni ljekari pružali medicinsku skrb civilnoj populaciji, shodno mogućnostima i potrebama obje strane.⁵⁶

⁴⁵ Wokaunn / Manenica 2010, 246.

⁴⁶ Bojanovski 1981, 63-66; Dodig 2011, 327-343.

⁴⁷ Ferjančić 2002.

⁴⁸ Gummerus 1932, 9.

⁴⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 27; Vučević-Bajt 2012, 76-85.

⁵⁰ Gummerus 1932, 9.

⁵¹ Stipčević 1991, 68.

⁵² Baker 2000, 180-236.

⁵³ Gummerus 1932, 14.

⁵⁴ Krunic 1992, 11.

⁵⁵ Gummerus 1932, 15.

⁵⁶ Baker 2000, 126-128.

U sklopu vojnih reformi koje je pokrenuo car August, uvedeno je pravilo da svaki vojni logor mora imati bolnicu. Iz doba cara Trajana sačuvan je spisak vojnih bolnica.⁵⁷ Utvrđeni su bili i standardi dimenzija, koje su morale biti 15 x 20 metara. Same bolnice, kao građevinska zdanja, imale su sistem i raspored gradnje. Unutarnje dvorište, veća sala, trijem, sobe za bolesnike, toalet te kupatilo bili su uobičajeni sadržaj svake rimske bolnice.⁵⁸

U sastav različitih vojnih službi ulazili su i vojni veterinari, čiji je primarni zadatak bio liječenje vojnih konja. Jedan od najpoznatijih bio je Apsirt, koji se smatra ocem znanstvene veterine.⁵⁹

Sticajem opravdanih potreba za istovremenim ljekarskim tretmanom i obezbjeđenjem lijekova, iste osobe su najčešće bili i ljekari i apotekari. Ovo je uvjetovalo da se paralelno uz razvoj medicine razvijala i farmacija.⁶⁰ Antički je ljekar, pored hirurških znanja, morao poznavati i ljekovito bilje te različite načine pripravljanja biljnih preparata, masti, obloga, tableta, mehlema.⁶¹ Poznata je bila ljekovitost različitih biljnih vrsta: perunike, bosiljka, metvice, bijelog luka, pelina, odoljena, bunike, tamjana, mirte, kadulje, gospine trave i anisa. Iz izvora je poznato da je perunika *Iris illyrica*⁶² s područja neretvanske doline bila izuzetno cijenjena u farmaceutske i kozmetičke svrhe.⁶³

Rimska medicina i farmacija na području provincija Dalmacije i Panonije svoje je postojanje vezala i za predrimsku ilirsku tradiciju. Iliri su poznavali niz ljekovitih trava uz čiju pomoć su liječili različite bolesti. Upravo je spomenuta perunika korištena u tretiranju čireva, liječenju glavobolje i za uspavlivanje, izazivanje pobačaja, pravljenje mionirisa i uklanjanje neugodnih zadaha. Pored perunike, slavu je u antičko doba stekla i gencijana, poznata i pod terminom *Gentiana lutea L. Iliri*, koja je dobila ime po ilirskom kralju Genciju, za koga se veže mišljenje da je prvi spoznao njena ljekovita svojstva.⁶⁴ Rimlja-

⁵⁷ Krunic 1992, 11.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Vučević-Bajt 2012, 83.

⁶⁰ Krunic 1992, 11-12.

⁶¹ Vučević-Bajt 2012, 82.

⁶² Stipčević 1991, 68; Vučević-Bajt 2012, 82.

⁶³ Wokaunn / Manenica 2010, 244.

⁶⁴ Stipčević 1991, 68.

ni su znali praviti i pilule, a koristili su i olovo u ljekovitim tretmanima. Pored navedenih biljaka, koristili su i kopar, divlju cikoriju, kuminu, cimet, mak, kardam, bršljan, šafran i valerijanu.⁶⁵

Paralelno s postojanjem medicine i farmacije, u rimsko doba razvija se i veterinarstvo. Veliki broj domaćih životinja, potvrđeni planski uzgoj konja, desetak pasmina goveda, ovce, perad i držanje ostalih životinja uzrokovali su da i njihova njega i liječenje budu neizostavni dio uzgoja. U razvoju rimskog veterinarstva veliku su ulogu imali i grčki znanstvenici i hipijatri, od kojih su Rimljani preuzeli vještine liječenja životinja. Sačuvani su mnogi pisani izvori koji opisuju životinjske bolesti i načine njihovog liječenja. Rimski veterinari su upotrebljavali mnogobrojne instrumente u liječenju životinja, što je potvrđeno arheološkim iskopavanjima diljem Rimskog carstva.⁶⁶ U rimskom periodu postojale su i bolnice za životinje – *veterinarium*. Dijagnostiku i liječenje obavljali su profesionalni veterinari, specijalizirani za pojedine životinjske vrste.⁶⁷

Rimljani su vodili računa i o općem stanju zdravlja, svjesni činjenice da je iznimno bitno sačuvati kondiciju i stanje tijela i organizma kroz ličnu higijenu, zdravu ishranu, tjelovježbu i slično. Zbog ovih razloga, Rimljani su mnogo polagali u razvoj infrastrukture, kanalizacije, dovoda pitke vode do urbanih i ruralnih naselja, izgradnju hospicija,⁶⁸ termi,⁶⁹ prostora za gimnastičke vježbe i slično.⁷⁰ Još u IV stoljeću stare ere gradi se najveći kanalizacioni sistem u Rimu, *Cloaca Maxima*. Znanja o vodovodu i kanalizaciji nasljeđuju se od Etruraca, a tehnička se dostignuća usavršavaju. Grade se akvedukti za dovod vode do domova i naselja. Koliko je ovom segmentu posvećivana pažnja dovoljno govori i podatak da su u Pompejima i Herkulanumu pronađeni toaleti s vodokotlićima. Higijena glavnih ulica i trgova bila je briga gradskih edila.⁷¹

Higijena se mogla posmatrati i kao dio preventivne medicine. Sam termin potiče od imena Higije, grčke božice zdravlja i čistoće. U sklopu

održavanja tjelesne kondicije antički Grci su prvi uveli običaje svakodnevnog kupanja, pranja zuba metvicom, masaže i tjelovježbe.⁷²

Vremenom Rimljani poboljšavaju opći sistem zdravstva kroz niz zakonskih mjera koje su doprinijele napretku zdravstva. Grade vodovode, vrše melioraciju zemljišta, propisno ukopavaju mrtve, kontroliraju kvalitetu prehrambenih artikala, vrše zdravstvenu kontrolu prostitutki, a to su samo neke od mjera na koje su Rimljani polagali veliku pažnju.⁷³

U skladu s općim tendencijama u poboljšanju higijenskih uvjeta, jedna od glavnih tekovina rimske civilizacije jest i pojava termi. U gradovima su to bili raskošni objekti s centralnim grijanjem i parnim kupeljima. Slična najstarija kupališta otkrivena su još u kretske-mikenskoj kulturi. Grci ovaj sistem kupališta još intenzivnije prihvataju. Kod Rimljana dolazi do masovne izgradnje, a od II stoljeća stare ere dolazi i do pojave javnih termi. Osim bogatog sloja, kupali su se i siromašni slojevi. U samim kupalištima bili su i službenici, *balnearii*, koji su bili specijalizirani za različite vidove masaža.⁷⁴ U sačuvanim rimskim izvorima preporučuje se korištenje kupki u ljekovite svrhe.⁷⁵

Na prirodnim vrelima tople, sumporne ili ljekovite vode građeni su građevinski kompleksi koji su bili terme ili hospiciji. Tako na području današnje Bosne i Hercegovine imamo sačuvane terme na lokalitetima Laktaša,⁷⁶ Domavije,⁷⁷ Aquae S... kod Sarajeva,⁷⁸ gdje je na sumpornom vrelu izgrađen hospicij u kojemu su se, očito, pored hotelskih usluga, primarno liječili oboljeli stanovnici i rimski vojnici. Veliki je broj rimskih vila gdje su nedvojbeno pronađene terme kao sastavni dio stambenih objekata. Ovakve situacije potvrđuju visoke higijenske standarde kod vlasnika tih objekata. Vile u Višićima, Paniku, Ljusini, Rankovićima, Suvaji i Tišini potvrđuju postojanje kućnih termi,⁷⁹ koje su doprinosile zdravstvenoj kondiciji domicilnog stanovništva, primarno stanovnika ovih objekata.

⁶⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 36-37, 55, 58-59.

⁶⁶ Vučevac-Bajt 2012, 80-85.

⁶⁷ Ibid., 76.

⁶⁸ Eklatantan je primjer hospicija objekat na lokalitetu Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva. Vidi: Pašalić 1959, 113-136.

⁶⁹ Ivčević 2002, 336.

⁷⁰ Krunic 1992, 12-14.

⁷¹ Wokaunn / Potrebica 2010, 247.

⁷² Giunio / Alihodžić 2010, 40-41.

⁷³ Ibid., 41-43.

⁷⁴ Ibid., 44.

⁷⁵ Ivčević 2002, 336.

⁷⁶ Kellner 1890, 55-63.

⁷⁷ Radimsky 1892, 1-24.

⁷⁸ Pašalić 1959, 113-136.

⁷⁹ Busuladžić 2011, 50-54, 62-65.

S brigom o zdravlju kroz održavanje higijene, kao i s farmacijom, povezuje se i pojava kozmetike. Ljudi, osobito žene, svakodnevno su se uljepšavali, koristili sapun, za pranje kose koristili tekućine na bazi natrijeve lužine ili gline u prahu. Razne masti, kreme, mirišljava ulja čuvana su u bočicama, kutijicama, a ukosnice, češljevi i ogledala bili su neophodni inventar u svakoj takvoj prilici.⁸⁰ Iz sačuvanih izvora poznati su mnogobrojni recepti za pravljenje različitih kozmetičkih preparata koji su pospješivali održavanje ljepote: farbe za kosu, kreme za bore i depilaciju, sjenila za obraze, kapke i oči te različita ulja za njegu tijela. Poznato je da se i mlijeko magarice koristilo u pokušajima održavanja kože svježom. Na ove kozmetičke intervencije nisu bili imuni ni muškarci.⁸¹

Česta ratna dešavanja te obolijevanja ljudi u mirnodopskim uvjetima uzrokovali su da se medicinske znanosti razvijaju prioritetno. Jedan od segmenata ove činjenice jest i izrada medicinskih i farmaceutskih instrumenata i opreme.⁸² To se potvrđuje i mnogobrojnim arheološkim nalazima medicinskih i farmaceutskih instrumenata, koja su i predmet obrade u ovom radu.

Medicinski, farmaceutski i veterinarski instrumenti

Specijalni noževi (Tab. 1, 1)

U posebnim okolnostima, prilikom izvođenja pojedinih hirurških zahvata, koristili su se specijalni noževi. Riječ je o postupku trepanacije, koja je potvrđena još u periodu kasnog neolita. Ovim hirurškim zahvatom pokušavao se riješiti problem „demoni koji izaziva glavobolju ili epilepsiju“.⁸³

Sječiva ovakvog oblika poznata su još iz perioda keltske najezde te se datiraju u vrijeme III do I stoljeća stare ere.⁸⁴ S velikim stepenom sigurnosti može se pretpostaviti da su Rimljani naslijedili tradiciju ovih hirurških zahvata od Kelta te su poznavali i imali ovakve instrumente, koje su koristili za trepanaciju lobanje.

⁸⁰ Wokaunn / Potrebica 2010, 247.

⁸¹ Ivčević 2002, 329-330.

⁸² Baker 2000, 137-142.

⁸³ Bennion 1979, 17.

⁸⁴ Künzl 1991, 372-373.

Naš primjerak izrađen je od željeza, a slične paralele mogu se naći na mnogobrojnim lokalitetima u Srbiji,⁸⁵ Obermenzingu,⁸⁶ Rumuniji⁸⁷ i Montebiau.⁸⁸ S obzirom na vrstu materijala, najvjerovatnije je služio u veterinarske svrhe. U izvjesnom procentu postoji mogućnost klasifikacije ovog predmeta kao dio muškog toaletnog pribora – britve novakule.⁸⁹

Dlijeta (Tab. 1, 2)

Iako malo poznata, medicinska dlijeta sigurno su bila neizostavni dio medicinskih zahvata. Ovaj instrument je primarno služio za obradu kostiju. Mogla su biti različitih veličina. Željezna su najčešće bila većih dimenzija i s većom radnom površinom. Manji primjerci su se najviše koristili za struganje granuloma. Ovim su instrumentom podizane ulegnute kosti te je dlijeto tada imalo ulogu elevatora. Zahvaljujući ovoj vrsti instrumenta odstranjivani su i tumori.⁹⁰

Ovisno o obliku i preovlađujućoj namjeni, poznato je postojanje nekoliko tipova medicinskih dlijeta. Tako je postojalo ravno dlijeto *scalprum planum*,⁹¹ polukružno dlijeto *scalper excisorius*⁹² i lećasta dlijeta *leuticular*.

Jedan naš bronzani primjerak (Tab. 1, 2, kat. br. 2) ima dugu dršku i, atipično, vrlo oštro sječivo sa zupcima. Najbliže, vrlo uvjetne, analogije nalazimo na području današnje Srbije.⁹³

Sonde – *auriscalpia* (Tab. 1, 3 i 4, Tab. 2, 1-4, Tab. 3, 1-6)

Ova vrsta instrumenata jedna je od najrasprostranjenijih. Razlog ovome leži prvenstveno u činjenici da su imali vrlo raširenu upotrebu. Upotrebljavali su se kako u medicini tako i u farmaciji, ali i kozmetici.⁹⁴ Neki oblici su se primarno odnosili na medicinu. Najrašireniji oblik sonde bile su spatule. Spatule su se koristile za medicinske potrebe, ali i kao instrumentarij u sklopu

⁸⁵ Grupa autora 1997, 249; Krunić 1994, 15-16, Korać 1987, 17-53.

⁸⁶ Rieth 1958, 57.

⁸⁷ Künzl 1988, Abb. 1/B-C.

⁸⁸ Krunić 1994, 16.

⁸⁹ Grupa autora 2016, 78.

⁹⁰ Krunić 1992, 20.

⁹¹ Milne 1907, 123-124.

⁹² Ibid., 124-125.

⁹³ Krunić 1992, 20.

⁹⁴ Ibid., 38.

toaletnog pribora te u slikarstvu kao sredstvo prilikom miješanja boja.⁹⁵

Primarna funkcija sonde u medicini odnosila se na uvođenje u tkivo radi hirurških pregleda, sondiranja, ispitivanja rana, fistula i slično. Sonda se koristila za utvrđivanje prolaznosti različitih otvora u tijelu, za pripremu i tretman tkiva i krvnih sudova.⁹⁶ Ovaj termin koristio se za medicinski instrument različitog oblika i dimenzija. Najčešće je sonda na jednom kraju imala zadebljanje u vidu glavice, a na drugom je proširena u lopaticu dimenzija 4 do 5 milimetara. Sonde su pravljene iz jednog komada metala tehnikom izljevanja. Drške su im bile tanke da bi se mogle držati s tri prsta.⁹⁷ Dužina ovih drški diktirala je mogućnosti rada ovim instrumentom po dubini tkiva.

Obične spatule i one sa završetkom u obliku masline koristile su se na različite načine. Zadebljanje u obliku masline imalo je ulogu u sondiranju te traženju bolnog mjesta. Kada bi se zagrijalo, imalo je i ulogu *kauterijuma*, instrumenta za spaljivanje rana.⁹⁸ U farmaciji je ovalno zadebljanje u obliku masline moglo da služi i za sitnjenje, mrvljenje te miješanje medikamenata i različitih preparata. Spatula je služila i za unošenje lijekova i posebno kapi za oči i uši.⁹⁹

Jedan od najznačajnijih oblika sondi bio je *cyathiscomela*.¹⁰⁰ Riječ je o obliku sonde koji je imao širi lisnato-kašikasti dio. Služio je za nanošenje medikamenata na rane i druga bolesna mjesta u svojstvu kauterijuma. Mogao je služiti i za potiskivanje i guranje jezika te kao sjekač.¹⁰¹ Kašičice poznate pod terminom *specila* mogle su da služe i za struganje neravnih površina ispunjenih granulacijama, kao i podloga u toku sječenja kože. U takvim zahvatima spatula je stavljana ispod kože, a skalpelom se sjekla, na način da je vrh skalpela dodirivao kašičicu i na taj način onemogućavao oštećenje ostalih unutarnjih tkiva.¹⁰² Upravo su ove činjenice potvrda da je ovaj instrument imao vrlo raznoliku namjenu.¹⁰³

⁹⁵ Bliqnez 1979, 12.

⁹⁶ Krunic 1992, 16.

⁹⁷ Milošević 1981, 36.

⁹⁸ Milne 1907, 60.

⁹⁹ Gilson 1981, 8.

¹⁰⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹⁰¹ Künzl 1975, 59.

¹⁰² Gregl 1982, 180.

¹⁰³ Davies 1970, 91-92.

Sonde tipa *cyathiscomela* imale su dva osnovna oblika.¹⁰⁴ Jedan je oblik imao kašikasti dio u vidu duge ili kratke, ovalne ili čunaste kašičice, polukružnog presjeka. Neki primjeri imali su oblik lista, trouglastog presjeka. Drške ovog tipa bile su uglavnom duge i jednostavnog izgleda, kružnog ili kvadratnog presjeka, s već spomenutim vretenastim zadebljanjem. Kod većine ovih sondi ispod kašikastog dijela nalazio se ukras sastavljen od kružnih prstenova. Ovaj je ukras imao i ulogu sprječavanja slivanja krvi niz dršku. Kod mnogih primjeraka drška je tordirana, što je također uticalo na to da instrument ne klizi između prstiju. Kod drugih primjeraka presjek drške bio je pravougaon. Analogije ovog tipa sonde su mnogobrojne.¹⁰⁵ Čest su nalaz u grobovima ljekara¹⁰⁶ te razmjerno čest nalaz u okviru rimskih naselja i vojnih kastruma. U odnosu na arheološki kontekst nalaza mogu se s velikom sigurnošću datirati u period I–IV stoljeća.¹⁰⁷

Drugi tip sonde predstavljali su primjerci u obliku špahtle, poznati pod terminom *spathomela*. Kod ovog tipa jedan kraj je u obliku ravne pločice, različitih dužina, oblika i presjeka. Na drugom kraju imaju završetak u obliku maslinastog zadebljanja ili se u rijetkim slučajevima završavaju iglom. Pločasti dio je u najvećem broju slučajeva bio u obliku dugog vrbovog lista sa zaobljenim ili listolikim krajevima. U nekim slučajevima zabilježeni su i pravougaoni oblici, trouglasta presjeka, ravni, bez brida na sredini. Neposredno ispod špahtlastog dijela često je stajao ukras koji je imao funkciju sprečavanja slivanja krvi. Drške su im mogle biti kvadratnog ili poligonalnog presjeka.¹⁰⁸

Njihove su se ivice mogle koristiti prilikom sječenja kože, krvnih sudova ili općeprihvaćenog medicinskog zahvata – puštanja krvi.¹⁰⁹ Drugi kraj instrumenta imao je istu funkciju kao i kod prethodnog tipa. Oblici koji su završavali iglom služili su za zarezivanje kože te za napipavanje bolnog mjesta.¹¹⁰ Pločastim dijelom nanosio se lijek i širio po okoljelom ili ranjenom mjestu.

¹⁰⁴ Milne 1907, 61.

¹⁰⁵ Gregl 1982, Tab. 4-5; Geržetić 1894, Tab. II; Künzl 1975, Taf. 7; Grupa autora 1997, 249-250.

¹⁰⁶ Künzl 1983, 28.

¹⁰⁷ Raknić 1968, 211-214; Radnóti 1957, 233-237; Mano-Zisi 1955, 168-176.

¹⁰⁸ Krunic 1992, 17.

¹⁰⁹ Bennion 1979, 40.

¹¹⁰ Milne 1907, 58-60.

Ovaj se tip zbog svojih tehničkih karakteristika često koristio i kao farmaceutski instrument.¹¹¹ U nekim slučajevima *spathomela* se mogla koristiti i kao toaletni pribor i rekvizit slikara.¹¹²

Najbrojniji treći tip sonde odnosio se na *auriscalpium*. Ovo je ujedno i najčešći nalaz u grobovima, kastrumima, civilnim naseljima ili kao dio cijelih medicinskih kompleta. Primjena ovog tipa bila je izuzetno široka. Pored medicine, ove su sonde korištene i u farmaciji i kozmetici. Ova posljednja činjenica uzrok je da su pronalazene i u ženskim grobovima kao prilog, vjerovatno kao omiljen i često korišten predmet.¹¹³ Auriscalpiu-mima su uzimane masti iz ungentarija, balzami i puderi iz flašica raznih dimenzija. Duge su varijante korištene isključivo u medicinske svrhe, dok su kraće, s loptastim udubljenjem na kašičici, korištene za uzimanje lijekova u farmaciji i pudera u kozmetici.

Ovaj tip sonde neki autori nazivaju *unkus*.¹¹⁴ Karakteristika ove sonde jest da je u medicinskom kontekstu korištena za zarezivanje kože i unos lijeka uz pomoć pločice.¹¹⁵ S obzirom na to da je pločica bila mala, bila je pogodna za čišćenje rana te pregledanje ušnih, nosnih i sličnih otvora. Oblik pločice oscilirao je od malih, okruglih, pločastih do loptastih koje su postavljane koso u odnosu na dršku. Bilo je i primjera ravnih u produžetku drške, ili pod pravim uglom u odnosu na dršku. Manji primjerci s loptastom kašičicom korišteni su u kozmetici i farmaciji. Sonde koje su korištene isključivo u medicini često su bile ukrašene odmah ispod pločaste glavice, na način da je postojala profilacija i urezivanje.¹¹⁶

Naši primjerci pokazuju zastupljenost nekoliko tipova. Prvi tip čine sonde *auriscalpium*. Ovom tipu sonde pripadaju primjerci (Tab. 1, 3 i 4, Tab. 2, Tab. 3, 2). U odnosu na materijal posebno je zanimljiv primjerak pronađen u Konjević Polju, jer se radi o srebrenoj pozlaćenoj sondi.¹¹⁷ Analogije našim primjercima pronađene su na lokalitetu Singidunum.¹¹⁸

¹¹¹ Bliqnez 1981, 13.

¹¹² Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹¹³ Petru 1972, 25 i dalje; Plesničar-Gec 1972, 99 i dalje.

¹¹⁴ Milošević 1981, 36.

¹¹⁵ Diringer 1954, 144-145.

¹¹⁶ Krunic 1992, 18.

¹¹⁷ Bojanovski 2001, 192.

¹¹⁸ Grupa autora 1997, 250-251.

Drugi tip sonde iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine pripada primjercima koji se definiraju kao *spathomela*. Ovom tipu pripadaju četiri primjerka (Tab. 3, 1, 3, 5 i 6). Analogije našim primjercima mogu se konstatirati u Singidunumu.¹¹⁹

Trećem tipu pripada jedan primjerak iz Duvna (Tab. 3, 4). Riječ je o kašikastom primjerku *cyathiscomela*, čije analogije imamo u Arheološkom muzeju u Zadru.¹²⁰

Pincete – *volsella* (Tab. 4, 1-4, Tab. 5, 1-4)

Pincete su bile izuzetno rasprostranjen instrument u svakodnevnom životu antičkog čovjeka. Koristile su se u medicini, kozmetici i vjerovatno u nekim okolnostima i u farmaciji. S obzirom na ovu činjenicu, oblici pinceta su različiti. Tako su konstatirane male pincete koje su primarno korištene u kozmetici, pa sve do primjeraka koji su primarno korišteni u medicinske svrhe. Korištene su kao dio toaletnog pribora, ali i kao ukosnice.¹²¹ Jednostavnije oblike posjedovala je svaka kuća, jer su služile za svakodnevne svrhe, poput sječenja i vađenja fitilja iz svjetiljki.¹²² Nije bio jednak slučaj da su stavljane i kao grobni prilog.¹²³

Male pincete jednostavne forme pravljene su od bronze te su kao takve korištene za depilaciju kao neizostavni pribor lične higijene.¹²⁴ Najčešće su izrađivane iz jednog komada lima i imaju karakterističan prsten.¹²⁵ Prema obliku krakova možemo ih podijeliti na one s ravnim kracima i na one čiji su kraci povijeni ili prelomljeni ka unutrašnjosti. One s ravno završenim krajevima vjerovatno su korištene i za podizanje tkiva prilikom čišćenja rana.¹²⁶

Pincete s povijenim ili prelomljenim završecima, pored depilacije, mogle su služiti i za držanje drugih instrumenata.¹²⁷ Njima su također hvatane i pomjerane fragmentirane kosti.¹²⁸ U hitnim slučajevima služile su i kao fiksator, za stezanje krvnih sudova.¹²⁹

¹¹⁹ Ibid., 250.

¹²⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 69-71.

¹²¹ Milne 1907, 90.

¹²² Ibid., 92.

¹²³ Golubović 2008, 97.

¹²⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹²⁵ Bliqnez 1981, 14.

¹²⁶ Gregl 1982, 182.

¹²⁷ Giunio / Alihodžić 2010, 38.

¹²⁸ Bliqnez 1981, 13-14.

¹²⁹ Künzl 1983, 18.

Treća grupa pinceta, koje su imale krakove savijene prema gornjoj strani, služila je za uzimanje različitih materijala, posuda i instrumenata koji su mogli služiti u medicinske ili farmaceutske svrhe.

U kategoriju medicinskih pinceta mogu se klasificirati primjerci koji su imali zaobljene krajeve i veće dimenzije. Ove su se pincete koristile za vađenje polipa i tumora.¹³⁰ Antički izvori potvrđuju ove medicinske zahvate, definirajući i instrument pincetu poznatu pod terminom *eradicator*, uz čiju se pomoć struže po tkivu nakon vađenja tumora.¹³¹ Ove su pincete bile rjeđe i nalazile se u grobovima ljekara.¹³²

Iz antičkog perioda poznata je i specifična pinceta s pločastim polukružnim završecima. Ovaj tip pinceta je, pored depilacije, korišten i za hvatanje i stezanje krvnih sudova, kao i za vađenje polomljenih i smrskanih kostiju.¹³³

Zabilježene su i pincete koje su mogle služiti i kao fiksatori, a izrađivane su od srebra.¹³⁴

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi se osam primjeraka s različitih lokaliteta. Dva primjerka imaju krakove koji su usmjereni prema gornjoj strani (T. 4, 3 i 4), nešto su većih dimenzija i služili su za podizanje instrumenata i posuda ili za intervencije u veterinarstvu.

Primjerci iz Narone i Zenice (Tab. 4, 1 i 2) imali su ravne krakove te su kao takvi mogli služiti i za podizanje tkiva. Naši primjerci pokazuju i razlike. Kod primjerka iz Zenice (Tab. 4, 2) ivice su krakova zupčaste s kružnom perforacijom te s priljubljenim gornjim dijelom. Primjerak iz Narone (Tab. 4, 1) ima karakterističan prsten na gornjem dijelu i ravne krakove. Prema karakteristici ravno završenih krakova analogije našim primjercima imamo u Singidunumu.¹³⁵

Pincete koje prema unutrašnjosti imaju savijene krakove pripadaju najmnogobrojnijem tipu (Tab. 5). Ove pincete kod tri primjerka (Tab. 5, 1, 2 i 4) pokazuju karakteristične elemente: prstenasti završetak gornjeg dijela te savijene krakove. Primjerak iz Gruda (Tab. 5, 2) zbog vanj-

skih uticaja ima ispravljene krakove, kakvi nisu bili u izvornom obliku. Vrlo specifičan primjerak predstavlja pinceta nađena na lokalitetu Japre – Majdanište (Tab. 5, 3). Prema krakovima, pokazuje da je jedan krak savijen prema unutrašnjosti, a drugi je krak ravan. Gornji dio nema prsten, nego zadebljanje. Naši primjerci imaju analogije u pincetama pronađenim na lokalitetu Singidunuma¹³⁶ i Saalburga.¹³⁷

Igle – *acus* (Tab. 6, 1-6, Tab. 7, 1-5)

Kod ove vrste instrumenata mogu se u odnosu na namjenu razlučiti tri osnovna tipa. Prvi predstavljaju igle za šivanje.¹³⁸ Drugi, u odnosu na našu temu značajniji tip, predstavljaju igle koje su se koristile u medicinske svrhe. U tom kontekstu, drugi tip igala koristio se za ispitivanje i sondiranje. One su veoma duge, s kupastim završetkom, izrađene od bronzine.¹³⁹ Tijelo – drška im se postepeno sužava te završava špicem.¹⁴⁰ Ovako dugački predmeti mogli su da se koriste za napipavanje bolnog mjesta, prilikom kauterizacije te kao instrument za ispitivanje stanja očiju.¹⁴¹ Igle su služile i prilikom složenog medicinskog postupka ubacivanja stranog tijela, da bi se zadržalo zagnojeno stanje.¹⁴² Drugi tip medicinskih igala se koristio za šivanje rana. Ove se igle javljaju u dvije varijante: igle sa savijenim krajem i prave igle. Analogije svih ovih igala čest su nalaz na mnogobrojnim lokalitetima.¹⁴³

Treći tip igala odnosi se na primjerke koji su služili prilikom odijevanja nekih dijelova odjeće. Komparativni materijal otkriven je na lokalitetima u Srbiji.¹⁴⁴ Zbog gotovo istog oblika vrlo je teško razlučiti sigurnu namjenu svakog pojedinačnog primjerka, osobito ako nije nađen u arheološkom kontekstu koji van svake sumnje potvrđuje bilo kakav medicinski angažman. Primjerci koji se čuvaju u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine po svojoj dužini usmjeravaju na zaključak da su igle (Tab. 6, 3) iz Proboja,

¹³⁰ Milne 1907, 92-93 i 95.

¹³¹ Ibid., 94.

¹³² Künzl 1984, Tab. XXIX; Gurlt 1898, Tab. II, 53; Milne 1907, 94.

¹³³ Krunić 1992, 18.

¹³⁴ Ibid., 19.

¹³⁵ Grupa autora 1997, 253, sl. 418.

¹³⁶ Ibid., 253.

¹³⁷ Jacobi 1897, Taf. LXII, fig. 11.

¹³⁸ Ivčević 2002, 471-482; Busuladžić 2014, 122.

¹³⁹ Pouzdano je potvrđeno da je najveći broj bronzanih igala korišten u medicinske svrhe; Gurlt 1964, 513-514.

¹⁴⁰ Krunić 1992, 20.

¹⁴¹ Gilson 1981, 8.

¹⁴² Bennion 1979, 69.

¹⁴³ Künzl 1983, 40, Abb. 11/10, 50, 21/37-38, 93, 75/9; Krunić 1992, 20.

¹⁴⁴ Grupa autora 2014, 106.

(Tab. 6, 4) iz Ljubuškog te (Tab. 7, 2b) iz Japre – Majdaništa mogle pripadati i dijelu medicinske opreme. U kozmetičke svrhe korištene su koštane igle iz Srebrenice i Mogorjela (Tab. 7, 4 i 5), čije paralele nalazimo u Sloveniji.¹⁴⁵

Kašike – *ligule* (Tab. 8, 1-5, Tab. 9, 1-4)

Kašike se samo uvjetno mogu svrstati u pribor koji pripada medicinskoj, farmaceutskoj ili kozmetičkoj opremi. Mnogobrojne kašičice, čiji recipijent ima širinu oko 2 cm u prečniku te dugu dršku od 10-ak cm, najčešće su izrađivane od bronz, srebra, kosti i često su pronađene uz instrumentarij koji je pripadao ovim strukama. Jedan je od najeklatantnijih primjera rimska bolnica u Badenu, gdje je otkriveno mnogo ovakvih predmeta.¹⁴⁶ Njihova primarna uloga u medicini jest zagrijavanje lijekova, njihovo vađenje iz različitih posuda, a najčešće iz *unguentarija*. Korištene su i prilikom religijskih obreda.¹⁴⁷ U nekim slučajevima ova vrsta kašika stavljena je i kao grobni prilog te su u takvom arheološkom kontekstu i pronađene.¹⁴⁸

Kako su ovi predmeti imali raznovrsnu primjenu u svakodnevnom životu, imali su i različite oblike i dimenzije.¹⁴⁹ Kašikama su se miješale različite supstance, mjerili balzami, mehlemi, puderi, a njima su također davani lijekovi, te su korišteni za pregled i napipavanje.¹⁵⁰

U medicinske svrhe korištene su kašike poznate pod terminom *cochleare*,¹⁵¹ koje imaju najčešće kružni ili elipsoidni recipijent.¹⁵² Ove kašike završavaju špicem, koji je mogao da posluži za pregled i napipavanje. Ovaj tip kašika pronađen je na mnogobrojnim lokalitetima¹⁵³ i datira se u kraj I do sredine II stoljeća.¹⁵⁴

Male kašike posigurno su korištene za uzimanje i mjerenje u farmaciji, a datacijski okvir se kreće od kraja I do IV stoljeća.¹⁵⁵

¹⁴⁵ Dular 1979, 291, Tab. 1, 16-20.

¹⁴⁶ Milne 1907, 78.

¹⁴⁷ Krunic 1992, 21.

¹⁴⁸ Golubović 2008, 97.

¹⁴⁹ Vikić-Belančić 1948, 43.

¹⁵⁰ Gilson 1981, 9.

¹⁵¹ Mano-Zisi 1957, 27-28.

¹⁵² Krunic 1992, 21.

¹⁵³ Jovanović 1978, 82; Gregl 1982, 188; Plesničar-Gec 1972, grob 423, 567, 732; Szilágy 1956, 69; Grupa autora 1997, 254.

¹⁵⁴ Krunic 1992, 21.

¹⁵⁵ Jovanović 1978, 79-80.

Materijali od kojih su pravljani i ovi predmeti najčešće su bronza, ali i srebro, željezo s pozlatom i kost.¹⁵⁶ Koštane kašike masovno su korištene, pogotovo prilikom pripremanja medikamentata. Ove apotekarsko-medicinske kašike bile su poznate pod terminom *pistillus*. Razlog izbora kosti za izradu kašičica treba tražiti primarno u činjenici da kost, za razliku od metala, nije podložna hemijskim reakcijama u dodiru s različitim supstancama.¹⁵⁷ Koštane kašičice obično su pravilnog, plitkog i kružnog recipijenta. Drška im je kružnog ili ovalnog presjeka i završavala se špicem. Veće koštane kašike imale su ovalan duži recipijent koji je također bio plitak. Datacijski okvir izrade ovih predmeta je okvirno od II do III stoljeća.¹⁵⁸

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se sedam metalnih primjeraka (Tab. 8, Tab. 9, 1 i 3). U odnosu na materijal od kojih su izrađene, za jednu se može ustvrditi da pripada nekoj leguri, najvjerojatnije bronz i srebra (Tab. 9, 1), dok je vrlo reprezentativni primjerak iz Konjević Polja srebreni (Tab. 8, 5). U odnosu na veličinu, dva primjerka pripadaju malim kašikama koje su primarno služile u farmaciji (Tab. 8, 3 i 4), dok se četiri kašike mogu uvrstiti u grupu većih kašika (Tab. 8, 1, 2 i 5, Tab. 9, 1 i 3). Iako nešto veće, riječ je također o kašikama koje su služile isključivo u medicinsko-farmaceutske ili kozmetičke namjene u svrhu spravljanja različitih preparata, preciznih dodavanja različitih sastojaka, miješanja pripravaka i slično. U odnosu na širinu same kašike, dvije kašike imaju izrazito veću površinu (Tab. 8, 2 i 5). Zanimljiv primjerak predstavlja kašika iz Ljubuškog (Tab. 9, 3). Ova kašika ima perforacije te je najvjerojatnije služila za miješanje te odvajanje čvrstih od tečnih materija. Mnogobrojne analogije pronađene su na lokalitetima u Republici Hrvatskoj,¹⁵⁹ Saalburgu¹⁶⁰ i Srbiji.¹⁶¹

Koštane kašike *pistillus* zastupljene su s dva primjerka (Tab. 9, 2 i 4). Komparacijski primjer-

¹⁵⁶ Krunic 1992, 21.

¹⁵⁷ Šaranović-Svetek 1981, 159.

¹⁵⁸ Krunic 1992, 22.

¹⁵⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 74-75; Grupa autora 1997, 254, sl. 421, 422; Krunic 1992, Tab. 9 – Tab. 15.

¹⁶⁰ Jacobi 1897, Taf. LXII, fig. 1-6.

¹⁶¹ Grupa autora 1997, 254, sl. 422.

ci čuvaju se u Arheološkom muzeju u Zadru¹⁶² i Splitu.¹⁶³

Tarionici – *mortarium* (Tab. 10, 1-3)

Tarionici su kamene posude koje su se primarno koristile u farmaceutske svrhe.¹⁶⁴ Drobljenje i usitnjavanje različitih ljekovitih materija, biljaka te spravljanje lijekova njihovim mrvljenjem i miješanjem, bili su neizostavni dio svake farmaceutske aktivnosti.¹⁶⁵ Proces je podrazumijevao stavljanje potrebnih elemenata u tarionik te njihovo tretiranje tucalom, kojim se stvarala ljekovita smjesa. Jedna od karakteristika tarionika jest i postojanje jednog ili više udubljenja na ivici kako bi se tucalo moglo odložiti tokom unosa različitih elemenata u procesu pravljenja lijeka, mehlema i sličnih tvari. Tucala su gotovo uvijek rađena od istog materijala kao i tarionik. Tucala su pronađena na više lokaliteta u Hrvatskoj,¹⁶⁶ a načinjena su od kamena ili mramora. Imala su valjkast oblik ili oblik čizme te su bila prilagođena za držanje u ruci radi izrade medikamenta. Ova tucala nazivana su *pilum* ili *pistillum*.¹⁶⁷

Na pojedinim lokalitetima pronađeni su tarionici od keramike, koji su također bili predviđeni za iste radnje usitnjavanja, miješanja i rezanja ljekovitih materija i spravljanje lijekova.¹⁶⁸

Zbog činjenice da su vrlo često različite toaletne smjese, puderi, kozmetički preparati pravljeni na gotovo identičan način kao i medikamenti, može se ustvrditi da su ovi predmeti služili i kao dio kozmetičkog pribora.

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuvaju se tri tarionika, od kojih je jedan pronađen izvan područja današnje Bosne i Hercegovine.

Predmeti komparativni našim pronađeni su u provinciji Dalmaciji¹⁶⁹ i Srbiji,¹⁷⁰ ali i na prostoru Bosne i Hercegovine, na lokalitetima Ripča,¹⁷¹ Ilidže¹⁷² i Doljana kod Čapljine.¹⁷³

¹⁶² Giunio / Alihodžić 2010, 38-39, 75, br. 48 i 49.

¹⁶³ Šeparović / Uroda 2009, 110, sl. 264.

¹⁶⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁶⁵ Szilágy 1956, 69.

¹⁶⁶ Gregl 1983/84, 178-179.

¹⁶⁷ Srejšević 1997, 682.

¹⁶⁸ Krnić 1992, 12.

¹⁶⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁷⁰ Grupa autora 2014, 128-129.

¹⁷¹ Radimsky 1895, 334.

¹⁷² Kellner 1897, 157, fig. 98.

¹⁷³ Vasilj 2012, 126, sl. 25.

Pločice za razmazivanje (Tab. 11, 1-4)

U predmete koji se mogu definirati kao medicinska ili farmaceutska oprema, svakako spadaju i pločice za razmazivanje, pravougaonih oblika s kosim rubovima.¹⁷⁴ To su bile pločice za razmazivanje masti. Pored toga, služile su i kao poklopac metalnim kutijicama koje su sa sobom nosili ljekari i farmaceuti.¹⁷⁵ U ovim su se kutijama čuvale sirovine potrebne za spravljanje lijekova,¹⁷⁶ pa je i sama namjena pločica bila neizostavna u procesu izrade medikamenta. S obzirom na to da su vrlo intenzivno korišteni u spravljanju lijekova, osnovni uvjet za njihovu izradu bio je postojan materijal. Primarno je to bio dostupni kamen. Zato je teško na temelju analize kamena pobliže locirati i mjesto proizvodnje, jer su ove pločice nakon izrade nošene i korištene u različitim krajevima Carstva.¹⁷⁷ Materijali od kojih su pravljene pločice za razmazivanje najčešće su lapor, seladonitni tuf, laporov vapnenac i slično,¹⁷⁸ ali su zabilježeni i primjerci od olova i bronz. Metalni primjerci primarno su imali funkciju poklopca na medicinskim, farmaceutskim ili kozmetičkim kutijicama.

Naši primjerci potvrđuju gore iznesenu tvrdnju. Od četiri primjerka, tri su od kamena (Tab. 11, 1, 3 i 4), dok je jedan od bronz (Tab. 11, 2).

Analogije našim primjercima mogu se naći u Arheološkom muzeju u Zadru¹⁷⁹ te drugim dijelovima Hrvatske.¹⁸⁰

Ženska kozmetička, lična i oprema za higijenu

Ogledalo – *speculum* (Tab. 12, 1)

Ogledalo je uglačani disk od različitih vrsta materijala. Počeci korištenja ovog predmeta sežu još u mikenski period. Ta su ogledala bila od bronz, s drškom od slonovače. I u kasnijim periodima zadržava se isti oblik, ali u upotrebu ulaze i ogledala s postoljem. Ova postolja često su predstavljena u vidu nagog dječaka ili ženske

¹⁷⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁷⁵ Gregl 1983/84, 178.

¹⁷⁶ Gabričević 1955, 359-362.

¹⁷⁷ Künzl 1979/81, 53.

¹⁷⁸ Gregl 1983/84, 178.

¹⁷⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

¹⁸⁰ Gregl 1983/84, 178.

figure. Od V stoljeća stare ere u Grčkoj se izrađuju i ogledala na sklapanje. U takvim slučajevima disk je bio smješten u okruglu kutiju i zaštićen poklopcima, koji su ne tako rijetko bili i ukrašeni reljefnim predstavama. Etrurska ručna ogledala imala su metalni disk na dršci od slonovače, drveta ili kosti. Ova su ogledala također imala dekoracije u vidu mitoloških predstava. Rimski ogledala ostala su po obliku najbližija grčkim, ali se pojavljuju i četvrtasta i zidna, kao i ogledala od srebra i stakla.¹⁸¹

Izum ogledala veže se za Hefesta, boga kovanja i vatre. Uglavnom su bila proizvedena od bronze, ali su zabilježeni i primjerci od zlata i srebra. Stakleni primjerci izrađivani su još u helenizmu, a prvo veliko središte proizvodnje postaje Aleksandrija.¹⁸²

Ogledalo se izrađivalo glačanjem površine na koju se nanosila legura napravljena od olova, antimona i kositra, i to u različitim omjerima. Ogledalo se zatim sušilo pod pritiskom i stavljalo uspravno, kako bi s njega spao sav višak premasa. Nakon ove faze, ogledalo se moralo uglačati i premazati caklinom, a zatim se ponovo uglačavalo prahom od kamena plovućca s primjesama praha od sipine kosti.¹⁸³

Do danas je ostalo sačuvano najviše primjeraka manjih dimenzija, mada su, prema pisanim izvorima, postojala i velika ogledala za ogledanje cijele figure.¹⁸⁴

U starom Egiptu ogledala su, kao simbol boga Sola, bila dio opreme za sudjelovanje žena u misterijama te su smatrana svetim predmetima. Ova ogledala bila su bogato ukrašena, s drškama od druge vrste materijala.¹⁸⁵

U Grčkoj su postojala tri tipa ogledala. Prvi tip bila su ogledala s drškom, drugi tip se odnosi na stajaca ogledala i treći tip bila su mala ogledala u kutijici. Ogledala s drškom, koja će i kasnije u rimskom periodu biti najčešće korištena, mogla su biti različitih oblika: okrugla, eliptična ili četvrtasta. Drške su mogle biti zalemljene za ogledalo ili se ogledalo umetalo u olovni okvir koji je bio bogato ukrašen. Na stražnjoj strani ogledala su se ukrašavala urezivanjem najrazliči-

tijih vidova koncentričnih krugova, figuralnih ili mitoloških prikaza.¹⁸⁶

U Rimu, za razliku od prethodnih epoha, gdje je ogledalo imalo sakralnu funkciju, ono je korišteno kao predmet svakodnevne upotrebe, posebno kao dio ženskog pribora. Izrađivana su u različitim oblicima: četvrtastim, okruglim, s ručkom, bez nje, s ukrasima ili bez njih. Ako je bilo ukrasa, oni su mogli biti bogati reljefni ili skromni geometrijski, na drškama ili sa stražnje strane ogledala.¹⁸⁷

Za rimski se period veže i pojava ogledala s poklopcem. Riječ je o praktički dva ogledala koja su prijanjala jedno uz drugo i tako stvarala poklopac jedan drugome. Ovakvi primjerci imali su ukrašenu viseću ručku.¹⁸⁸

Rimski ogledala u obliku kutijice preuzeta su iz Grčke, gdje su nastala još u IV stoljeću stare ere. Ogledalne površine bile su s unutarnje strane, dok su s vanjske strane bile prisutne reljefne dekoracije. Kutija je služila i kao doza za neki preparat, pogotovo u slučaju kada je samo jedna unutarnja strana bila ogledalna.¹⁸⁹

Osim najčešćih metalnih, Rimljani su upotrebljavali i staklena ogledala. Proizvodnja ovih primjeraka počinje u II i III stoljeću.¹⁹⁰ Čitava ili fragmentirana, pronalazena su diljem rimskog svijeta, poput Galije, Germanije, Egipta, Trakije i Male Azije.¹⁹¹

Ni olovna ogledala u rimsko doba nisu bila rijetkost. Primjerci ove vrste pronađeni su u Salonu te na području današnje Francuske, Austrije, Italije, Rumunije i Grčke.¹⁹²

Jedan naš primjerak s prostora općine Ljubuški pokazuje upravo karakteristike koje ga najviše približavaju grčkim okruglim ručnim ogledalima. Primjerak je od bronze, s predviđenim diskom sa staklom, koje nije sačuvano (Tab. 12, 1).

Šire i uže analogije našem primjerku su mnogobrojne. Pronađene su u vidu predmeta ili prikaza širom Rimskog carstva na lokalitetima

¹⁸¹ Srejić 1997, 737.

¹⁸² Mansuelli 1966, 433-438.

¹⁸³ Ivčević 2002, 330.

¹⁸⁴ Battaglia 1936, 320.

¹⁸⁵ Ivčević 2002, 330.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Ibid., 331.

¹⁸⁸ Ivčević 2002, 331-332.

¹⁸⁹ Ibid., 331.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Rossi 1936-45, 319.

¹⁹² Ivčević 2002, 332.

Ljubljane,¹⁹³ Salone,¹⁹⁴ Ptuja,¹⁹⁵ Pompeja,¹⁹⁶ u Milanu,¹⁹⁷ na Krku,¹⁹⁸ u Crnoj Gori,¹⁹⁹ Luksemburgu,²⁰⁰ Londonu,²⁰¹ Trieru, Arezzu,²⁰² Saalburgu²⁰³ i drugim lokacijama.

Češalj – *pecten* (Tab. 12, 2-5)

Češljevi su služili za češljanje kose, ali su stavljani i prilikom izrade frizure. Mogli su biti izrađeni od kosti ili jelenjeg roga. Ovi posljednji su se češće upotrebljavali od III stoljeća.²⁰⁴ Oblici češljeva nisu se mijenjali od prapovijesnog doba, kada se javljaju jednostrani ili dvostrani primjerci. Prema namjeni, češljevi su mogli biti oni koji su služili za raščešljavanje i češljevi za pridržavanje kose prilikom izrade frizura, uvijek manjih dimenzija. Materijal od kojeg su izrađivani bio je raznolik. Najčešće je riječ o koštanim predmetima, ali su postojali i češljevi od drveta, roga, željeza, čak i od plemenitih metala. Rimljani su razlikovali dvije vrste češljeva. Prvi se tip odnosio na nazubljene primjerke za raščešljavanje. Drugi je tip bio forma ukrasnog češlja. Ovaj drugi tip češlja predstavljen je primjercima s tankim zupcima koji su služili prilikom šišanja. Neki primjerci s gustim zupcima služili su i za iščešljavanje prljavštine.²⁰⁵ Postojali su i dvostruki češljevi, koji su imali zupce na dvije strane, poznati pod terminom *dense densus*.²⁰⁶

U odnosu na oblik, češljevi se dijele na dvije osnovne grupe. Prva je grupa imala jedan red zubaca za češljanje. Druga grupa češljeva imala je dva reda. Prema konstrukciji, rimski češalj se dijeli na jednodijelne, koji su izrađeni iz jednog dijela, te trodijelne, izrađene od tri dijela, koji su međusobno bili spojeni metalnim zakovicama, od kojih je srednji bio izrađen od nekoliko komada. Ovaj način izrade bio je češći od III stoljeća i nastao je kao rezultat pada kvalitete u

proizvodnji. U ranocarskom periodu češće su izrađivani jednodijelni i jednoredni češljevi manjih dimenzija. Ovi se oblici vezuju za latensku tradiciju. Dvoredni češljevi vezuju se za helenski uticaj.²⁰⁷

Ukrasi na rimskim češljevima u ranom periodu uglavnom su geometrijski. U kasnijem vremenskom okviru, u kasnoj antici, na češljevima se pronalaze i figuralni prizori, uključujući i češljeve koji su bili dio ritualnog procesa češljanja biskupa prilikom stavljanja mitre na glavu.²⁰⁸

Češljevi su bili i razmjerno čest grobni prilog.²⁰⁹ U značajnom broju grobova pronađeni su primjerci rimskih češljeva koji su nalaženi pored glave, ruku, nogu ili koljena. Pojava češljeva u grobovima posebno je karakteristična za IV stoljeće i pojavu Germana.²¹⁰

Primjerci koji se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine pripadaju različitim tipovima. Primjerci koji su pronađeni na lokalitetu Aquae S... i sa nepoznatog lokaliteta su dvoredni jednodijelni (Tab. 12, 2), dok je primjerak iz Breze jednodijelni i jednoredni češalj (Tab. 12, 3). Primjerak iz Mogorjela (Tab. 12, 4) znatno je fragmentiran pa se ne može dati sigurna tipološka odrednica, osim što su na sačuvanom dijelu prisutni ukrasni koncentrični kružići.

Šire analogije se čuvaju u Splitu,²¹¹ Emoni,²¹² Parizu,²¹³ Londonu,²¹⁴ Srbiji²¹⁵ i drugim mjestima.

Cilindrična kozmetička kutijica – *narthecium* (Tab. 13, 1-7)

U grupu kozmetičkih predmeta svakako spada i cilindrična kozmetička kutijica, najčešće pravljena od slonovače. Pored cilindričnih, zabilježeni su i slučajevi kockastih kozmetičkih kutijica. Osim slonovače, ove cilindrične kutijice pravljene su i od stakla, bronzne i alabastera. Prema dosadašnjem stepenu istraženosti, izgleda da su najčešće u upotrebi bili stakleni predmeti ove vrste.²¹⁶ Ove kozmetičke kutijice korištene su za

¹⁹³ Petru 1972, Tab. VI, 2.

¹⁹⁴ Ivčević 2002, 331-332.

¹⁹⁵ Istenič 1999, Tab. 82, 4.

¹⁹⁶ Ivčević 2002, 332.

¹⁹⁷ Bolla 1988, 107.

¹⁹⁸ Dautova-Ruševljan 1973, 198.

¹⁹⁹ Cermanović-Kuzmanović 1975, 375.

²⁰⁰ Baltzer 1983, kat. br. 72, 73 i 78.

²⁰¹ Guide 1920, 140.

²⁰² Ivčević 2002, 331-332.

²⁰³ Jacobi 1897, Taf. LXI.

²⁰⁴ Šeparović / Uroda 2009, 15.

²⁰⁵ Ivčević 2002, 333.

²⁰⁶ Bíró 1994, 37.

²⁰⁷ Ivčević 2002, 333-334.

²⁰⁸ Buljević 1994, 285.

²⁰⁹ Petković 2006, 43, fig. 4; Džin 2008, 37.

²¹⁰ Ivčević 2002, 333-334.

²¹¹ Šeparović / Uroda 2009, 110 i 111.

²¹² Petru 1972, Tab. LXXXVII.

²¹³ Ivčević 2002, 334.

²¹⁴ Guide 1920, 139.

²¹⁵ Petković 2006, 43, fig. 4, 44, fig. 3, 4, 7, 45, fig. 2, 3, 4; Jermić 2009, 192-193; Grupa autora 2014, 109-110.

²¹⁶ Ivčević 2002, 332.

čuvanje i upotrebu različitih krema, boja, sjenila za obrve, kapke i obraze.²¹⁷ Narthecium se sastojao najčešće iz tri dijela: poklopca, kutijice i dna. Dno se izrađivalo posebno i uz pomoć koštanih klinčića pričvršćivalo za stijenku tijela kutijice. Poklopac se navlačio na tijelo na način da je pri vrhu imao stanjeni dio, kako bi poklopac čvrsto prionuo. Po cijeloj površini bili su prisutni dekorativni elementi s horizontalnim rebrima ili urezanim linijama, s intenzivnijim rasporedom u donjem dijelu kutijice. Na poklopcu su bile kružnice. Ovi su predmeti izrađivani precizno, jer se za njihovu izradu koristio tokarski stroj.²¹⁸

Ove koštane kutijice korištene su kao vjenčani dar mladenkama, ali i kao simbolički predmet u kontekstu grobnih priloga.²¹⁹

U kolekciji Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se četiri poklopca i tri čitave posudice koji su pronađeni na lokalitetima velikog antičkog urbanog naselja Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva (Tab. 13, 1), Mogorjelu kod Čapljinice (Tab. 13, 3, 4 i 6) te na otoku Rodosu (Tab. 13, 7). Po jedan primjerak pripada području Igala (Tab. 13, 2) i Turbeta kod Travnika (Tab. 13, 5).

Analogije našim primjercima konstatirane su diljem Rimskog carstva, poput Salone,²²⁰ današnje Mađarske,²²¹ Mezije,²²² Trier²²³ i drugih lokaliteta.

Bronzani aribalos (Tab. 10, 4)

Posebnu kategoriju predstavlja bronzana posudica oblika aribalosa koja je služila za pohranjivanje manjih količina tečnosti. Zbog male zapremine može se sa znatnom sigurnošću pretpostaviti da su u njoj čuvani farmaceutski ili kozmetički preparati i mirišljava ulja. Najčešće je jajastog ili kruškolikog oblika.

Najveći broj primjeraka je od keramike, ali su ponekad izrađivani i od bronzine i fajansa. Keramički primjerci počeli su da se izrađuju u korintskim radionicama od kraja VIII stoljeća stare

ere.²²⁴ Vrlo uvjetna komparacija je pronađena na području Zadra.²²⁵

Srebrene posudice – lončići za balzam (Tab. 10, 5)

Među vrlo reprezentativne primjerke posudica koje su mogle imati medicinske, farmaceutske ili kozmetičke svrhe spadaju i srebrni lončići sastavljeni od tri iste posude. Tijelo im je valjkasto s poklopcima, na čijim se vrhovima nalaze halkice. Ovi su lončići služili za pohranu različitih pomasti, balzama i drugih kozmetičkih ili medicinsko-farmaceutskih preparata. Najvjerojatnije su služile kao dio toaletnog pribora, a lemljenjem su stavljeni prikazi Gorgona. Predmet je vjerovatno naknadno, nakon smrti vlasnika, imao funeralnu namjenu, ali opet za pohranu miomirisava, eteričnih ulja, smola, dragomasti ili mehlema. Poklopci na lončićima koji su imali zatvorenu punu površinu, bez otvora za izlaženje dima, ne ostavljaju mogućnost da je riječ i kandilu.²²⁶ Postojanje male pozlaćene sonde i srebrene medicinske kašike vjerovatnim čini i mogućnost da je riječ o farmaceutskom kompletu.

Slične komparacije pronađene su na lokalitetu Silistrije²²⁷ i Rima,²²⁸ kao i neke šire analogije iz Egipta i drugih mjesta.²²⁹

Ukosnice – *acus crinalis, comatoria, crinale* (Tab. 14, 1-8, Tab. 15, 1-5, Tab. 16, 1-6, Tab. 17, 1-6)

Ukosnice su u svakodnevnoj upotrebi često korištene za uljepšavanje izgleda i kozmetičke namjene. Najviše su izrađivane od kosti domaćih životinja, ali i slonovače.²³⁰ Zabilježeni su i primjerci od bronzine, srebra ili zlata. Ovi predmeti su se primarno koristili za raščesljavanje, dijeljenje i uvijanje pramenova te oblikovanje frizura. U svrhu ovih postupaka korištene su jednostavne neukrašene ukosnice. Za pričvršćivanje ukrasnih vrpca, mrežica i dijadema upotrebljavali su se primjerci s glavama ukrašenim figuralnim ili geometrijskim motivima.²³¹

²¹⁷ Giunio / Alihodžić 2010, 46.

²¹⁸ Ivčević 2002, 332.

²¹⁹ Ibid., 333.

²²⁰ Ibid., 332-333.

²²¹ Bíró 1994, Tab. LI, LII.

²²² Petković 1995, Tab. XXI.

²²³ Geothert-Polaschek 1983, 272.

²²⁴ Srejšević 1997, 69.

²²⁵ Giunio / Alihodžić 2010, 95, sl. 135.

²²⁶ Bojanovski 2001, 181-182.

²²⁷ Dimitrov 1962, 36, sl. 4.

²²⁸ Barbier 1962, 7-33, sl. 14.

²²⁹ Bojanovski 2001, 182, napomene 64-67.

²³⁰ Dular 1979, 278.

²³¹ Ivčević 2002, 334; Dular 1979, 282.

Neukrašene glave prema obliku su najčešće imale gljivastu, okruglu, jajoliku, ovalnu, formu oblika pečata i slično. Razlike su primjetne i ovisno o vrsti materijala. Tako metalni primjerci, koji su izrađivani ljevanjem, pokazuju stanovitost ujednačenost, dok koštani primjerci, koji su rađeni ručno, pokazuju specifičnosti u svakom primjerku. Rimljanke su nosile dugu kosu, što je bio osnovni preduvjet za pravljenje različitih frizura, punđi i složenih modnih inovacija, kada su kosa i frizura u pitanju. Kose su bojile različitim prirodnim bojama, a nosile su se i perike te davali umeci na kosu. Sve je ovo uzrokovalo da su na rimskim lokalitetima, kroz čitavo razdoblje Rimskog carstva, ukosnice čest nalaz. Ukosnice zajedno s češljevima postaju osnovna pomagala u dotjerivanju frizura.²³²

Prema materijalu, ukosnice dijelimo na metalne i koštane. U odnosu na način izrade glave ukosnice, dijelimo ih na primjerke s neukrašenom glavom i primjerke s ukrasom na glavi. Neukrašene ukosnice prema obliku glave dijelimo na kuglaste i cilindrično-valjkaste. Tip ukosnica s ukrasom dijelimo prema motivu na primjerke s figuralnim motivima i primjerke s dekorativnim ukrasima.

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine izdvajaju se metalne i koštane ukosnice koje imaju neukrašenu glavu (Tab. 14, 1, 2, 3, Tab. 15, Tab. 17, 2). Od ovih ukosnica u grupu s kuglastom glavom izdvaja se pet primjeraka (Tab. 14, 2, Tab. 15, 1, 3, 4 i 5) i ukosnice koje imaju cilindrično-valjkastu glavu (Tab. 14, 1 i 3, Tab. 15, 2). Jedan primjerak iz Ljubuškog ima raskovani gornji dio ukosnice (Tab. 17, 2). Datiraju se u period od I do IV stoljeća.²³³ Analogije postoje u Saloni,²³⁴ Meziji,²³⁵ Sirmiju,²³⁶ Linzu,²³⁷ Sloveniji²³⁸ i Aquincumu.²³⁹ Primjerci koštanih ukosnica nađeni su i na lokalitetu rimske vile u Mlinčićima kod Zenice.²⁴⁰

U posebnu grupu ukosnica bez ukrasa spada primjerci koji nemaju glavu (Tab. 14, 5-8).

U drugi tip ukosnica naše muzejske zbirke, koje posjeduju ukrase na glavi, spada nekoliko primjeraka (Tab. 14, 4, Tab. 16, 2-6, Tab. 17, 1, 3-6). I ovaj tip ima primjerke od bronzne i kosti. Od navedenih bronzanih primjeraka, jedan ima cilindrično-valjkast oblik glave (Tab. 16, 4). Istom obliku s cilindrično-valjkastom glavom, ali od srebra i bolje izrade, pripada i primjerak iz Duvna (Tab. 17, 4). Drugi bronzani primjerci imaju višestruko profiliranu glavu, odnosno dio ispod glave (Tab. 16, 2 i 3). Zanimljiv primjerak bronzane ukosnice s lokaliteta Narone posjeduje veći broj ukrasnih profilacija na samom tijelu, dok je glava najvjerovatnije vremenom obijena (Tab. 16, 1). Postoji znatna mogućnost da je ovaj primjerak s oštećenom glavom (Tab. 16, 1) mogao biti i igla za odjeću, čije analogije nalazimo na lokalitetu Gradina na Jelnici.²⁴¹ Tipu metalnih ukosnica s dekoriranom glavom pripadaju i dva primjerka koja na vrhu imaju oblik šake i ptice (Tab. 17, 5 i 6). Ovakvi primjerci imaju direktne analogije u Singidunumu.²⁴² Najistaknutiji primjerak ukosnica predstavlja srebreni primjerak s pozlatom na glavi koja je u obliku ovnove glave (Tab. 17, 3).

Tipu dekoriranih ukosnica pripada i koštani primjerak iz Mogorjela, koji ima ukrasne profilacije ispod glave. Glava je u obliku kupaste šišarke (Tab. 14, 4).

Zatvarač torbice (Tab. 18, 1, 2, 8)

U grupu predmeta koji se mogu definirati kao dio opreme spadaju i primjerci koji su služili kao zatvarači za torbice. Najčešće je riječ o torbama od organskog materijala, koje su imale koštane zatvarače. Ovi primjerci bili su često ukrašeni različitim perforacijama, geometrijskim elementima i slično. Koštani zatvarači torbica mogu biti potvrda korištenja kao dio ženskog inventara, ali i kao ostatak torbica koje su mogle biti korištene u svrhu nošenja medicinske, farmaceutske ili veterinarske opreme i instrumenata.

Bliske analogije našim primjercima otkrivene su na području Srbije.²⁴³

²³² Ivčević 2002, 334.

²³³ Dular 1979, Tab. 3.

²³⁴ Ivčević 2002, 334-335.

²³⁵ Petković 1995, Tab. XII, 8.

²³⁶ Šaranović-Svetek 1981, 153.

²³⁷ Ruprechtsberger 1979, 32, 86-94.

²³⁸ Dular 1979, Tab. 1, 1-8.

²³⁹ Topál 1993, Tab. 69, 10.

²⁴⁰ Busuladžić 2012, Tab. XIV, 3, 4, Tab. XV, 1 i 2.

²⁴¹ Grupa autora 2014, 106.

²⁴² Grupa autora 1997, 257-258.

²⁴³ Grupa autora 2014, 108-109.

Strigil – *strigilus* (Tab. 18, 3 i 4)

U grupu predmeta koji su služili za održavanje higijene spada i strigil poznat pod terminom *strigilus*.²⁴⁴ Kod Grka i Rimljana predstavljao je instrument od bronzne, koji se sastojao od drške i lučno povijenog udubljenog strugača. Ovim se instrumentom primarno skidala naslaga ulja, znoja i prašine s tijela hrvača i drugih sportista.²⁴⁵ Naime, atletičari su prije borbe premazivali tijelo uljem kako bi ono bilo gipkije i skliskije, a sve u svrhu da oteža protivniku da ga čvrsto dohvati. Nakon borbe, a prije kupanja, sportisti su strigilima skidali namazano ulje.²⁴⁶

Nakon kupanja i premazivanja tijela uljima i različitim pomastima, strigilom se skupljao višak masnoće.²⁴⁷ Strigil su koristili i žene i muškarci. Ono što je posebno važno jest činjenica da se strigil koristio i u medicinske svrhe. U nekim slučajevima, ovaj se instrument zagrijavao i s njime se lijek ukapavao u ušne kanale.²⁴⁸ U uobičajenim okolnostima tijelo se premazivalo uljem koje je imalo različite dodatke, čime su postizani različiti efekti. Tako je dodavanje praška od plovućica, neposredno prije premazivanja, čistilo tijelo. Sva nečistoća i ulje strugani su strigilom. Strigil je korišten i kod skidanja voska nakon depilacije kod žena te kod svih vrsta kupanja u termama.²⁴⁹ U izvjesnom broju slučajeva strigili su korišteni i kao grobni prilog, što je potvrđeno na mnogim rimskim nekropolama.²⁵⁰

Najstariji primjerci strigila izrađivani su kovanjem te su imali oblik kružne pločice s ravnom drškom. Kada su se počeli izrađivati tehnikom lijevanja, dobijaju kašikasti oblik. U ovom mlađem obliku gornji dio bio je prelomljen pod pravim uglom. Drška se izrađivala od dvije paralelne vrpce, koje su bile razmaknute u oscilaciji od nekoliko milimetara do jednog centimetra. Drška je mogla biti i cilindrična. Prosječna dužina strigila iznosila je između 16 i 30 cm, ali su zabilježeni i slučajevi dužine svega 3 cm. Ukrasi na njima izrađivani su urezivanjem raznih motiva, od običnih, ravnih, zakrivljenih, do floralnih, maski i figuralnih oblika. U nekim slučajevima

imaju i urezana imena i pečate vlasnika ili proizvođača.²⁵¹

U odnosu na hronologiju i oblik, neki autori su predložili i tipologiju strigila. Tako je P. Lisičar podijelio primjerke koje je analizirao na strigile iz predrimskog i one iz rimskog perioda.²⁵² U odnosu na oblik drške, grčki se strigili dijele na dva osnovna tipa: primjerci s drškom u obliku štapića ili cilindričnog tuljca i primjerci s drškom u obliku presavijene trake.²⁵³

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalaze se dva primjerca pronađena na lokalitetima Novog Šehera²⁵⁴ i Stoca.²⁵⁵ Slične se analogije mogu konstatirati u Splitu,²⁵⁶ Zadru i Ninu,²⁵⁷ a pronađeni su u vidu predmeta ili prikaza na spomenicima i mozaicima u Aqincumu,²⁵⁸ Iuvavumu,²⁵⁹ Salzburgu,²⁶⁰ Brigetiju,²⁶¹ Sisku,²⁶² Milanu,²⁶³ Viminaciju,²⁶⁴ Zadru,²⁶⁵ Emoni²⁶⁶ i mnogim drugim mjestima. I mnogobrojne antičke skulpture prikazuju mlade atlete u procesu korištenja strigila.²⁶⁷

Varia

Vaga (Tab. 18, 5-7)

Rimsku vagu kao mjerni instrument opisao je Vitruvije u I stoljeću stare ere. To je bila vaga s pomičnim utegom, koja je služila za mjerenje većih težina od 10 do 20 kilograma. Pored ovih vaga, postojale su i manje vage veličine do 20-ak cm, koje su služile za preciznije mjerenje materija, primarno za medicinske, farmaceutske i kozmetičke potrebe.²⁶⁸

²⁴⁴ Parović-Pešikan 1991–2005, 113.

²⁴⁵ Srejšević 1997, 982.

²⁴⁶ Ivčević 2002, 336.

²⁴⁷ Cambi 2007, 95.

²⁴⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 44.

²⁴⁹ Ivčević 2002, 336.

²⁵⁰ Lisičar 1962, 199-214.

²⁵¹ Ivčević 2002, 336.

²⁵² Lisičar 1958, 323-331.

²⁵³ Parović-Pešikan 1991–2005, 115.

²⁵⁴ Dragičević 1896, 425, sl. VIII/1.

²⁵⁵ Truhelka 1892, Tab. IV, sl. 3.

²⁵⁶ Giunio / Alihodžić 2010, 95, br. 136-138.

²⁵⁷ Lisičar 1962, 199-214.

²⁵⁸ Bónis 1968, 36.

²⁵⁹ Ibid., 37.

²⁶⁰ Ivčević 2002, 337.

²⁶¹ Bónis 1968, 41.

²⁶² Lisičar 1958, 328-329.

²⁶³ Bolla 1988, 119.

²⁶⁴ Vasić 1905, 148.

²⁶⁵ Ivčević 2002, 337.

²⁶⁶ Petru 1972, Tab. XLVIII.

²⁶⁷ Cambi 2007, 85-109.

²⁶⁸ Busuladžić 2014, 133.

Osnovni elementi vage bile su poluge nejednakih krakova, sa zdjelicom ili kukom za teret, obješenom na jednoj strani. Na drugoj strani bio je uteg koji se pomicao na ureznoj ljestvici. Utezi su rađeni od kamena ili metala. U nekim slučajevima utezi su rađeni i kombinacijom različitih metala, gdje je unutrašnjost bila od olova. Ovi utezi bili su okrugli, bikonični, kruškoliki, u obliku žira, piramide, cilindrični ili dekorirani u obliku životinja, ljudskog prikaza ili drugih rješenja.²⁶⁹

Pomicanjem utega po poprečnoj poluzi s označenom skalom određivala se težina tereta, obješenog na drugi, kraći dio poluge. Na ovom tipu vage, relevantna je bila samo nulta tačka, koja je bila na mjestu dužeg kraka, gdje se nalazio uteg u trenutku kada je vaga bez tereta u ravnoteži.²⁷⁰ Sistem vaganja na ovakvim primjercima je funkcionirao na principu da se uteg pomicao po dužem kraku vage, dok se na kraći krak vješala roba, kojoj se određivala težina. Pomicanjem utega poluga se dovodila u ravnotežu. Na dužem dijelu poluge bile su urezane mjerne oznake. Na nekim se plohama nalazilo nekoliko skala, za vaganje lakših ili težih tereta. Princip funkcioniranja je bio takav da što je krak za teret bio kraći, to je i maksimalna mjerljiva težina tereta bila veća. Skala se očitavala s desna na lijevo te se držala u desnoj ruci, dok se lijevom po dužem dijelu poluge pomicao uteg. Zbog praktične i jednostavne upotrebe, ovaj tip vaga bio je široko rasprostranjen.²⁷¹ Inače, rimske vage se dijele na terazijske vage i kantare. Postojanje vaga konstatirano je na mnogobrojnim lokalitetima u Osijeku,²⁷² Splitu,²⁷³ Romulijani,²⁷⁴ Jelnici,²⁷⁵ Sisku,²⁷⁶ Aquincumu, Belgiji i drugim lokalitetima.²⁷⁷

Jedan primjerak vage (Tab. 18, 5) predstavlja manje preciznu, ali ipak korištenu vagu za vaganje manjih količina, najvjerovatnije elemenata koji su korišteni pri pripremljanju melema, masti, čajeva i kozmetičkih preparata. Druga vaga manjih dimenzija (Tab. 18, 6) iz Bile kod Travnika je korištena za mjerenje preciznijih količi-

na preparata. Ostatak grede treće vage s urezanim poprečnim linijama za mjerenje s lokaliteta Mogorjelo potvrđuje da je riječ o preciznoj vagi (Tab. 18, 7).

Staklo

Balzamariji – lakrimarij i druge staklene posude (Tab. 19, Tab. 27, 1-3)

Rimljani su masovno koristili staklo, o čemu svjedoče mnogobrojni arheološki nalazi ove vrste predmeta. U provinciji Dalmaciji zastupljeni su stakleni predmeti iz svih krajeva Carstva. Stakleni predmeti bili su uvoženi iz italjskih i istočnih radionica. Velika je vjerovatnoća da su neke radionice za proizvodnju stakla postojale i u samoj provinciji.²⁷⁸ Dokazani primjeri staklarskih radionica konstatirani su u Liburniji,²⁷⁹ Sirmiju,²⁸⁰ Saloni,²⁸¹ Sisciji, a može se pretpostaviti i da su one egzistirale i u drugim mjestima rimskih provincija.²⁸²

U zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine čuva se i izvjestan broj staklenih predmeta koji su primarno služili za čuvanje različitih mirisa i drugih kozmetičkih,²⁸³ ali i farmaceutskih pripravaka.²⁸⁴ Za neke primjerke postoji mišljenje da su služili za tamjan koji je neutralizirao neugodan miris tokom procesa incineracije²⁸⁵ te su kao takvi bili i dio grobnih priloga.²⁸⁶ Primarne materije koje su čuvane u ovim posudicama su balzami – mirisne kozmetičke i ljekovite masti i tekućine, poznati pod terminom parfemi.²⁸⁷

Staklo je, kao neutralan materijal, pogodovalo u smislu čuvanja različitih materija koje u staklenoj ambalaži nisu gubila prvotna svojstva usljed različitih hemijskih procesa, a što je slučaj s nekim drugim materijalima. Najveći je dio pronađen na lokalitetima Mogorjela, Ilidže i Srebrenice,

²⁶⁹ Šimek 2011, 17-18.

²⁷⁰ Busuladžić 2014, 134.

²⁷¹ Šimek 2011, 13-26.

²⁷² Bulat 1977, 45, Tab. XIX, sl. 5.

²⁷³ Šeparović / Uroda 2009, 76-77.

²⁷⁴ Lalović 1989, 96.

²⁷⁵ Grupa autora 2014, 164.

²⁷⁶ Gregl 1984, 178, sl. 1.

²⁷⁷ Krunic 1992, 22.

²⁷⁸ Šeparović / Uroda 2009, 13.

²⁷⁹ Fadić 2002, 385-407.

²⁸⁰ Ružić 1994, 63.

²⁸¹ Buljević 2002 I, 389-390; Buljević 2004, 81.

²⁸² Fadić 2004, 96-98.

²⁸³ Lazar 2004, 28.

²⁸⁴ Šeparović / Uroda 2009, 13.

²⁸⁵ Busuladžić 2011, 180.

²⁸⁶ Schäfer 2015, 282, fig. 20; Džin 2008, 25-29; Gluščević 1990, 111, 115, 116, 119, 120-122, 128-130, 132, 133, 135, 137, 140, 144, 146, 149.

²⁸⁷ Buljević 2002 I, 390.

ali i s lokaliteta izvan današnje Bosne i Hercegovine, poput Narone, Salone, Albanije i Male Azije.

Analiza staklenih balzamarija koji su otkriveni ili se čuvaju u zbirka u Bosni i Hercegovini pokazuje postojanje nekoliko tipova balzamarija.²⁸⁸

Na lokalitetima Mogorjelo, Naronna i u Albaniji pronađeno je nekoliko primjeraka koji se mogu definirati kao cjevasti (Tab. 23, 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7, Tab. 24, 1, 2 i 8) balzamarij, odnosno lakrimarij.²⁸⁹ Ovi balzamariji pripadaju različitim podtipovima ovisno o odnosu dužine tijela i vrata i obliku samog recipijenta.²⁹⁰ Cjevasti se balzamariji datiraju u periodu od I do početka III stoljeća.²⁹¹ Cjevasti balzamariji su najčešće pronađeni kao dio grobnog priloga u urnama.²⁹²

Pored ovog oblika konstatirano je i postojanje vretenastih balzamarija (Tab. 24, 3), koji se datiraju nešto kasnije, u III i IV stoljeće.²⁹³

Zbog široke upotrebe balzamariji su izrađivani u različitim oblicima. Tako su na prostoru Salone pronađeni i sferični, pticoliki, ovoidni, piriformni, oliformni i čunjasti balzamarij,²⁹⁴ a na prostoru Osora zvonoliko-konični, trbušasto-konični, jajoliki, loptasti, diskoidni i grozdoliki.²⁹⁵ Do danas se razlikuje postojanje sedamnaest tipova i deset podtipova balzamarija.²⁹⁶

Analogije našim primjercima cjevastih i vretenastih balzamarija su mnogobrojne. Tako su cjevasti balzamariji pronađeni na lokalitetima Starigrada,²⁹⁷ Osora,²⁹⁸ Krka,²⁹⁹ Scupia,³⁰⁰ Zadra,³⁰¹ Salone³⁰² i više lokaliteta u Bosni i Hercegovini,³⁰³ dok su vretenasti pronađeni u Srbiji.³⁰⁴

²⁸⁸ Postojanje više tipova balzamarija konstatirano je i u području provincije Donje Panonije; Šaranović-Svetek 1986, 26-32.

²⁸⁹ Paškvalin 1976, 113-114; Busuladžić 2011, 193.

²⁹⁰ Buljević 2002 I, 400-403.

²⁹¹ Busuladžić 2011, 180; Fadić 1982, 113. Neki ih autori datiraju i u IV stoljeće; Ružić 1994, 86.

²⁹² Paškvalin 1976, 113.

²⁹³ Busuladžić 2011, 180; Ružić 1994, 32.

²⁹⁴ Buljević 2004, 81-89.

²⁹⁵ Fadić 1982, 112-117.

²⁹⁶ Buljević 2002 I, 386.

²⁹⁷ Fadić 2006, 77 i 78.

²⁹⁸ Fadić 1982, 112-114.

²⁹⁹ Dautova-Ruševljan 1973, Tab. 9, 104, Tab. 11, 33, 70, 73, 77.

³⁰⁰ Mikulčić 1976, 191.

³⁰¹ Giunio / Alihodžić 2010, 81, sl. 77, 97, sl. 143.

³⁰² Buljević 2004, 85.

³⁰³ Paškvalin 1976, 110, Tab. 1, 1-6, Tab. 3, 6, Tab. 9, 4-6, Tab. 10, 1-2.

³⁰⁴ Ružić 1994, Tab. 21, 11.

U posebnu grupu spadaju balzamariji koji također imaju cjevast vrat, ali je donji dio recipijenta nešto većeg obima, oblika kruške, jabuke ili zvončića (Tab. 19, 1-4 i 6, Tab. 20, Tab. 21, Tab. 22). Ovi balzamariji s cjevastim vratom i više okruglim recipijentom datiraju se u I i II stoljeće,³⁰⁵ a analogije se mogu konstatirati u Saloni.³⁰⁶

Izdvojenu grupu čine i posudice tipa aribalosa – amforiska (Tab. 26, 1 i 2). Ovaj se oblik može pridodati definiciji balzamarija jer su malih dimenzija. Poznati su diljem Rimskog carstva, a datiraju se u IV stoljeće.³⁰⁷ Analogije se mogu konstatirati u Splitu³⁰⁸ i Zadru.³⁰⁹

Zanimljiv primjerak predstavlja balzamarij koničnog tijela, koji je pronađen na lokalitetu rimske vile Stup kod Sarajeva (Tab. 26, 3). Komparativni primjerak nađen je na lokalitetu Asserie i datira se u II stoljeće.³¹⁰

U poseban tip spadaju i tri primjerka boce – balzamarija (Tab. 26, 4 i 5 i Tab. 27, 1) konično spljoštenog tijela, sa Stupa, iz okolice Bugojna i iz Bosanske Kostajnice.³¹¹ Datiraju se u I i II stoljeće. Bliske analogije čuvaju se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu³¹² te u Zadru.³¹³

U staklene posude balzamarije i boce, izduženog vrata i većeg trbuha, spadaju još neki primjerci (Tab. 19, 5, Tab. 24, 4, 5, 6 i 7, Tab. 25). Analogije našim primjercima možemo konstatirati u Zadru³¹⁴ i Saloni.³¹⁵ Od boca se izdvaja tip pseudo Merkur boce (Tab. 25, 1).³¹⁶

U izdvojenu kategoriju staklenih posuda koje su mogle služiti u medicinsko-farmaceutske ili kozmetičke svrhe spada i primjerak zdjele – tanjura (Tab. 27, 2). Značajan broj autora ovaj predmet primarno stavlja u funkciju posuđa za jelo.³¹⁷ Naše opredjeljenje se bazira primarno u odnosu

³⁰⁵ Paškvalin 1976, 113.

³⁰⁶ Buljević 2002 II, 196, sl. 191-199, 197, sl. 207-228.

³⁰⁷ Paškvalin 1976, 115.

³⁰⁸ Šeparović / Uroda 2009, 89, sl. 210; Buljević 2002 II, 186, sl. 21, 190, sl. 42, 191, sl. 44.

³⁰⁹ Giunio / Alihodžić 2010, 97, sl. 144-146.

³¹⁰ Šeparović-Uroda 2009, 88, sl. 207.

³¹¹ Primjerak iz Bosanske Kostajnice nađen je u sklopu groba.

³¹² Šeparović / Uroda 2009, 88, sl. 208.

³¹³ Giunio / Alihodžić 2010, 82, sl. 83.

³¹⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 81, sl. 78, 84, sl. 90, 85, sl. 93-95.

³¹⁵ Buljević 2004, 90, sl. 188-193, 91, sl. 213-232.

³¹⁶ Fadić / Štefanac 2012, 26-29.

³¹⁷ Buljević 2002 I, 457.

na male dimenzije. Slične analogije čuvaju se u Arheološkom muzeju u Zadru³¹⁸ i Splitu.³¹⁹

Izdvojenju kategoriju predstavlja i staklena posuda sa sisaljkom – kapaljkom (Tab. 27, 3), poznata pod terminom *guttus infundibulum*. Ove su vrste posudica korištene za preciznije doziranje različitih elemenata u toku pripreme različitih medicinsko-farmaceutskih pripravaka. Sistem kapanja je funkcionirao na principu podtlaka. Pritisak koji je usmjeravan od otvora prema dnu utjerivao tekućinu u kapalicu.³²⁰ Proizvodnja i korištenje mogu se pratiti od II do IV stoljeća.³²¹ Naš je primjerak upravo i pronađen na lokalitetu kasnoantičke grobnice.³²² Uvjetne analogije našem primjerku konstatirane su u Saloni,³²³ Zadru,³²⁴ Stenjevcu,³²⁵ Poetoviji³²⁶ i drugim lokalitetima u Sloveniji.³²⁷

Alabastron (Tab. 27, 4)

Alabastrum ili *alabastron* je bila posuda u obliku bočice, koja je primarno služila za pohranu različitih balzama, mirisnih ulja i parfema. Ime su dobile po vrsti materijala od kojeg su pravljene. Riječ je o alabastru ili oniksu koji je miješan s alabastrumom.³²⁸

Poznata je i izrada bočica istog oblika od drugih materijala, poput zlata, stakla, keramike i srebra. Ovi su predmeti bili čest dio kozmetičke opreme. U izvjesnom su broju pronalazene i kao grobni prilog u ženskim grobovima, pa se ne može isključiti i funkcija u pogrebnim ritualima, odnosno čuvanje aromatičnih ulja za sam čin ukopa.³²⁹

Datacijski okvir proizvodnje može se precizirati od sredine II stoljeća stare ere do druge polovine I stoljeća. Središte proizvodnje se stavlja u Memfis u Egiptu.³³⁰

Naš primjerak ima uvjetne analogije koji se čuvaju u Zadru.³³¹

Zaključak

S rimskim osvajanjem unutrašnjosti istočne obale Jadrana i postupnim uklapanjem tog prostora u sastavni dio rimske provincije Dalmacije dolazi do sveobuhvatnog procesa romaniziranja prostora u svim segmentima ljudske egzistencije. Pored komunikacija, izgradnje vojnih utvrda, logora, urbanih i ruralnih naselja, termi i hramova, domicilno stanovništvo pod rimskim uticajem usvaja i različite forme svakodnevnog života, odijevanja, životne navike, privredne, poljoprivredne, trgovačke, zanatske, građevinske i religijske oblike ponašanja i načine života. Jedan od tih segmenata je i polaganje pažnje na zdravlje, kroz djelovanje rimske medicine, farmacije, higijenskih navika te kozmetike i uljepšavanja. Predmeti koji su obrađeni u ovom radu u najvećem su broju pronađeni na području današnje Bosne i Hercegovine. Značajan broj predmeta: sonde, pinceta, kašika, tarionika, igli, kauterizatora, ukosnica i staklenih posuda, balzamarija i boca, pripada lokalitetima u Albaniji, Grčkoj, Egiptu, Naroni, Saloni ili prostoru Dalmacije bez bliže odrednice. Riječ je o 60-ak predmeta, od čega najveći broj pripada staklenim predmetima. Ovi instrumenti i posude su putem otkupa ili poklopa dospjeli do zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Najveći dio rimskog medicinskog, farmaceutskog i kozmetičkog instrumentarija dospio je putem sistematskih i zaštitnih arheoloških istraživanja ili slučajnih nalaza s prostora naše zemlje. Ono što je vidljivo na prvi pogled jest činjenica da su ovi predmeti pronalazeni na prostoru čitave teritorije današnje Bosne i Hercegovine. U navedenu kategoriju spadaju nož iz Mogorjela, sonde iz Drvara, Tešnja, Mogorjela, Stoca, Tomislavgrada, Konjević Polja, pincete iz Zenice, Ljubuškog, Tasovčića, Livna, Japre, Tomislavgrada, tarionici iz Zvornika i Stoca, ploče za razmazivanje iz Drvara, Srebrenice, Stoca i Livna, kašike iz Sarajeva, Ljubuškog, Konjević Polja i s Ilidže, ogledalo iz Ljubuškog, češljevi s Ilidže, iz Breze, Mogorjela, vage iz Stoca, Travnika i Mogorjela,

³¹⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 39.

³¹⁹ Buljević 2002 II, 207, sl. 4, 5, i 9a.

³²⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 40.

³²¹ Neki autori ovu vrstu staklenih posuda datiraju i u I stoljeće. Ružić 1994, 94.

³²² Paškvalin 1976, 116.

³²³ Buljević 2002 II, 184, sl. 12-18.

³²⁴ Giunio / Alihodžić 2010, 40.

³²⁵ Paškvalin 1976, 116.

³²⁶ Kujundžić 1982, T. 35, 2.

³²⁷ Lazar 2004, 61, 64 i 65.

³²⁸ Giunio / Alihodžić 2010, 46.

³²⁹ Colivicchi 1997, 199-262.

³³⁰ Giunio / Alihodžić 2010, 90-91.

³³¹ Ibid.

igle iz Stoca i Ljubuškog, ukosnice iz Stoca i Mogorjela, alabastron iz Travnika, strigili iz Novog Šehera i Stoca te zatvarači za torbe iz Travnika i Zenice.

U posebnu grupu staklenih predmeta koji su služili za pohranu kozmetičkih i farmaceutskih preparata spadaju mnogobrojni balzamariji, boce i sisaljka-kapaljka iz Mogorjela, Čapljine, Jajca i Stupa.³³²

Analizom predočenih predmeta i lokaliteta može se zaključiti da su ovi predmeti bili najprisutniji na području Ljubuškog, Mogorjela, Ilidže, Stoca, Japre, područja Travnika i Srebrenice. Upravo su ovi lokaliteti poznati kao urbana, administrativna, upravna, termalna, metalurška, rudnička i vojna središta života, kao što su vojni logor Gračine u Ljubuškom, urbana naselja Domavija u Srebrenici i Aquae S... na Ilidži, Diluntum u Stocu, u kojima je neminovno morala biti prisutna i intenzivna medicinska služba, a sve u svrhu brige za zdravlje vojske, veterana, službenih lica Carstva te domaćeg stanovništva. Na tim lokalitetima su zabilježeni i mnogi predmeti korišteni u kozmetici.

Na ovom mjestu se posebno mora apostrofirati pronalazak medicinske kutije s kompletom medicinskih instrumenata izrađenih od bronzne i željeza na području antičkog Diluntuma.³³³ Ovaj nalaz u kontekstu grobnog priloga potvrđuje da je na prostoru urbanog naselja djelovao ljekar koji je nakon smrti ukopan sa svojim profesionalnim priborom. Medicinski instrumenti pronađeni su i na drugim dijelovima Hercegovine, a materijal je pohranjen i izložen u Franjevačkom samostanu u Ljubuškom.³³⁴ Tragove medicine možemo potvrditi i postojanjem kulta boga Asklepija, boga medicine, i boginje Higije, koji su pronađeni na lokalitetu kod Mostara³³⁵ i kod Srebrenice.³³⁶

Analiza predočenih predmeta te njihova komparacija s drugim područjima i provincijama ukazuje na to da unutrašnjost provincije Dalmacije i rubni dijelovi provincije Panonije ni u

³³² Na području Ljubuškog pronađeni su i stakleni amforisk i nekoliko balzamarija, čije se mjesto sadašnjeg čuvanja, na žalost, ne zna. Fiala 1893, 153.

³³³ Atanacković-Salčić 1979, 16. Ovaj predmet se ne čuva u zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

³³⁴ Za ovaj podatak zahvaljujem kolegi dr. Almiru Mariću. Doktorska disertacija u rukopisu.

³³⁵ Radimsky 1891, 168.

³³⁶ Imamović 1977, 217-220.

jednom segmentu medicine i farmacije nisu odstupali od drugih velikih centara. Razloge treba tražiti, između ostalog, i u velikoj vjerovatnoći da su na navedenim prostorima boravili službeni ljekari, koji su bili zaduženi za liječenje službenih osoba i civila.

Summary

Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina

The Roman conquest of the eastern Adriatic hinterland and its gradual incorporation into the Roman province of Dalmatia led to the comprehensive Romanization of the area, affecting every aspect of life. Roads, military forts and camps, urban and rural settlements, baths and temples were built, and the local population adopted various features of the Roman lifestyle, ranging from the clothes they wore and their day-to-day habits to the way they conducted the economy, agriculture, trade, crafts, the buildings trade and religious behaviour. Among these features was health care, as they turned to Roman medicine, pharmaceuticals and personal hygiene, as well as the use of cosmetics and other beauty aids. Most of the artefacts covered by this paper were found in Bosnia and Herzegovina, though a not inconsiderable number are from sites in Albania, Greece, Egypt, Naron, Salona or the province of Dalmatia in general. These include probes (Tab. 1, 4, Tab. 2, 2, Tab. 3, 1, 2, 5, 6), tweezers (Tab. 4, 1), spoons (Tab. 7, 1), mortar and pestles (Tab. 10, 2), needles (Tab. 6, 1, 2), bone cosmetics containers (Tab. 13, 2 and 7), hairpins (Tab. 14, 3, 5, 6, 7, 8, Tab. 16, 1-3, 5, 6, Tab. 17, 3,) and various kinds of balsamaria and bottles (Tab. 19, 1, 5 and 6, Tab. 20, 4-6, Tab. 21, Tab. 22, 1-3, Tab. 23, 4-6, Tab. 24, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, Tab. 25, Tab. 26, 1, 2), bowl (Tab. 27, 2). These objects came from the localities in Albania, Greece, Egypt, Naron, Salona, and wider area of Dalmatia. There are 60 instruments and glass vessels in all, acquired for the collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina by purchase or gift.

Most of the Roman medical, pharmaceutical and cosmetics instruments came to the National Museum of Bosnia and Herzegovina as a result of systematic

and rescue archaeological investigations or as chance finds in this country. It is at once evident that these artefacts have been found throughout Bosnia and Herzegovina. These include a scalpel (Tab. 1, 1), a medical chisel or lever (Tab. 1, 2), probes (Tab. 1, 3, Tab. 2, 1, 3, 4, Tab. 3, 3, 4, Tab. 4, 2-4, Tab. 5), needles (Tab. 6, 3-6, Tab. 7), medical spoons (Tab. 8, 2-5, Tab. 9), mortar and pestles (Tab. 10, 1 and 3), scales (Tab. 18, 5, 6, 7), ointment pallets for grinding medicines (Tab. 11), and covers for medical boxes (Tab. 13, 1, 3, 4).

A separate group of objects were used for cosmetic and personal hygiene purposes: a mirror (Tab. 12, 1), combs (Tab. 12, 2-5), cosmetics containers (Tab. 13, 1, 5-7), a bronze amphoriskos or flask (Tab. 10, 4), silver ointment pots (Tab. 10, 5), hairpins (Tab. 14, 1 and 4, Tab. 15, 1-5, Tab. 16, 4, Tab. 17, 1, 2, 4, 5 and 6), bone bag clasps (Tab. 18, 1, 2, 8), strigils (Tab. 18, 3 and 4) and alabastron (Tab. 27, 4).

A larger group of glass vessels or containers for pharmaceutical and cosmetics preparations and medicines is formed by balsamaria of various shapes – cylindrical, spindle-shaped, bell-shaped, spherical and conical (Tab. 19, 3, Tab. 22, 5, Tab. 23, 1-3, and 7, Tab. 24, 3, Tab. 26, 3-5, Tab. 27, 1). An interesting item found in Bosnia and Herzegovina is a glass dropper (Tab. 27, 3). Analysis of these objects and sites indicates that they were most common in the Ljubuški, Morgorjelo, Ilidža, Stolac, Japra and Srebrenica areas. These sites are all known to have been urban, administrative, spa, metal-working, mining or military centres, such as the military camp of Gračine in Ljubuški, the urban settlement of Domavia in Srebrenica, Aquae S... at Ilidža, and Diluntum in Stolac, each of which would undoubtedly have been provided with health care services for serving soldiers and veterans, imperial officials, and the local population.

Analysis of the objects and comparison with other regions and provinces reveals that the interior of the province of Dalmatia and the outlying areas of the province of Pannonia did not lag behind other major centres in any aspect of medicine and pharmacy. This was probably because there were official physicians in these areas, responsible for the medical treatment of officials and civilians.

Literatura

- Aparaschivei, D.* 2012, Healthcare and Medicine in Moesia Inferior, Iași, 2012.
- Atanacković-Salčić, V.* 1979, Antički Diluntum u svetu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinja), Tribunia V, Trebinje, 1979, 7-40.
- Baker, P. A.* 2000, Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD, Newcastle, 2000.
- Baltzer, M.* 1983, Die Alltagsdarstellungen der treverischen Grabdenkmäler, Trierer Zeitschrift, 46, Trier, 1981, 7-151.
- Barbier, E.* 1962, La signification du cortège représenté sur le couvercle du coffret de „Projecta“, Cahiers Archéologiques XII, Paris, 1962, 7-33.
- Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A., XXX/XXXI, Sarajevo, 1977, 121-216.
- Battaglia, G.* 1936, Specchia, Enciclopedia Italiana, XXXII, Milano, 1936.
- Bennion, E.* 1979, Stari medicinski instrumenti, Beograd, 1979.
- Bíró, M. M.* 1984, Bone-Carvings from Brigetio in the Collection of the Hungarian National Museum, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXIX, fasc. 3-4, Budapest, 1984, 155-192.
- Bíró, M. M.* 1994, The Bone Objects of the Roman Collection. Catalogi musei nationalis Hungarici, Series Archaeologica II, Budapest, 1994, 447-451.
- Bliqnez, J. L.* 1981, Greek and Roman Medicine, Archaeology, 34/2, 1981, 10-15.
- Bojanovski, I.* 1981, Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor, Arheološki pregled 22, Beograd, 1981, 63-66.
- Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A., 48/49, Sarajevo, 2001, 164-212.
- Bolla, M.* 1988, Le necropoli romane di Milano, Rassegna di studi del Civico museo archeologico e del Civico gabinetto di numismatico di Milano, V, Milano, 1988, 115-136.
- Bónis, Ę.* 1968, Emaillierte palästragerate aus Brigetio, Folia archaeologica, XIX, Budimpešta, 1968, 25-58.
- Buljević, Z.* 1994, Varia, Salona Christiana, Split, 1994.
- Buljević, Z.* 2002, Stakleni balzamariji i monokromni stakleni tanjuri, Longae Salonae, Split, 2002, 383-469.
- Buljević, Z.* 2004, Stakleni balzamariji iz Salone. Drobci antičnega stekla, Annales Mediterranea, Koper, 2004, 81-94.
- Busuladžić, A.* 2010, Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 39, Sarajevo, 2010, 125-135.
- Busuladžić, A.* 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2011.

- Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, br. 40, Sarajevo, 2011, 179-197.
- Busuladžić, A.* 2012, Rimska vila na lokalitetu Mlinčići – Podmočilo u selu Tišina kod Zenice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 53, Sarajevo, 2012, 137-245.
- Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014.
- Cambi, N.* 2007, Brončani kip čistača strigila iz mora kod otočića Vele Orjule blizu Lošinja. Archaeologia Adriatica, I, Zadar, 2007, 85-109.
- Cermanović-Kuzmanović, A. i ostali* 1975, Antička Duklja, Nekropole, Cetinje, 1975.
- Colivicchi, F.* 1997, Gli alabastra tardo-ellenistici e romano. La documentazione delle necropoli tarantine. Mélanges del' École française de Rome, Antiquité, 109, 1, Roma, 1997, 199-262.
- Daremborg, C. / Saglio, E.* (edd) 1877–1919, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 6 vols, Paris, 1877–1919.
- Dautova-Ruševljan, V.* 1973, Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku, Diadora, 6, Zadar, 1973, 181-202.
- Davies, R. W.* 1969, The medici of the Roman Armed forces, Epigraphische Studien, Band 8, Düsseldorf, 1969, 83-89.
- Dimitrov, D. P.* 1962, Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra, Cahiers Archéologiques, XII, Paris, 1962, 35-52.
- Dođig, R.* 2011, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni logor ili..., Izdanja HAD-a, 27, Zagreb, 2011, 327-343.
- Dragičević, T.* 1896, Ruševine rimskih kuća u Novom Šeheru, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VIII, Sarajevo, 1896, 420-430.
- Dular, A.* 1979, Rimske koščene igle iz Slovenije, Arheološki Vestnik, XXX, Ljubljana, 1979, 278-293.
- Džin, K. i ostali* 2008, Vižula i Burle u antici. Pula, 2008.
- Fadić, I.* 1982, Tipologija i kronologija rimskog stakla iz Arheološke zbirke u Osoru, Izdanja HAD-a, Zagreb, 1982, 110-132.
- Fadić, I.* 2002, Antičke staklarske radionice u Liburniji, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 30, Sarajevo, Frankfurt am Main, Berlin, Heidelberg, 2002, 385-407.
- Fadić, I.* 2004, Antičke staklarske radionice u Hrvatskoj. Drobci antičnega stakla, Annales Mediterranea, Koper, 2004, 95-106.
- Fadić, I.* 2006, Argyruntum u odsjaju antičkog stakla, Zadar, 2006.
- Fadić, I./Štefanac, B.* 2012, Rimsko staklo Hrvatske. Radionički reljefni žigovi, Zadar 2012.
- Ferjančić, S.* 2002, Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek, Beograd, 2002.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 89-92.
- Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 511-532.
- Fiala, F.* 1895, Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo, 365-378.
- Gabričević, B.* 1955, Prilog poznavanju antičke farmacije (Na temelju nekih predmeta splitskog Arheološkog muzeja), Farmaceutski glasnik, 11, Zagreb, 1955, 359-362.
- Geothert-Polaschek, K.* 1983, Beinbüchchen, Die Römer an Mosel und Saar, Mainz, 1983.
- Geržetić, N.* 1894, Über aufgefundenene chirurgische Instrumente des Alterthums in Viminacium (Kostolac in Serbia) nebst Anhang über die ältesten Behalts der Medizin im Dienst des Sonnencultus, Karansebes, 1894, 1-80.
- Gilson, G.* 1981, A group of Roman surgical and medical instruments from Corbrige, Saalburg Jahrbuch, XXXVII, Saalburg, 1981, 3-45.
- Giunio, K. A. / Alihodžić, T.* 2010, Ars medica et pharmaceutica. Rimski medicinsko–farmaceutski instrumenti iz fundusa Arheološkog muzeja Zadar, Zadar, 2010.
- Gluščević, S.* 1990, Rimska nekropola u Kaljskoj ulici, Diadora, 12, Zadar, 1990, 107-195.
- Golubović, S.* 2008, Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma, Beograd, 2008.
- Gregl, Z.* 1982, Rimski medicinski instrumenti iz Hrvatske I, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, s. XV, Zagreb, 1982, 175-193.
- Gregl, Z.* 1984, Rimski medicinski instrumenti II (Prilog poznavanju farmacije u Panoniji), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3, s. XVI-XVII, Zagreb, 1984, 175-181.
- Grupa autora* 1997, Antička bronza Singidunuma, Muzej grada Beograda, Beograd, 1997.
- Grupa autora* 2014, Gradina na Jelnici, Čačak, 2014.
- Grupa autora* 2016, Katalog stalnog postava rimske zbirke, Zadar 2016.
- Guide, A.* 1920, Exhibition Illustrating Greek and Roman Life, London, 1920.
- Gummerus, H.* 1932, Der Ätztstand im römischen Reiche nach den Inschriften, Commentationes Humanorum Litterarum, III, 6, Helsingfors, 1932, 9.
- Gurlt, E.* 1964, Geschichte der Chirurgie, Band I, Berlin (reprint).

- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.
- Istenič, J.* 1999, Poetovio, zahodna grobišća I, Katalogi in monografije, 32, Ljubljana, 1999.
- Ivčević, S.* 2000, Medicinsko-farmaceutski instrumenti iz Arheološkog muzeja u Splitu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 90/91, Split, 2000, 101-160.
- Ivčević, S.* 2002, Kozmetički pribor, Longae Salonae I i II, Split, 2002, 327-348.
- Ivčević, S.* 2002, Predmeti za šivanje, tkanje i pređenje, Longae Salonae I i II, Split, 2002, 471-482.
- Jacobi, L.* 1897, Römerkastell Saalburg, Homburg, 1897.
- Jeremić, G.* 2009, Saldvm – roman and early byzantine fortification, Beograd, 2009.
- Jovanović, A.* 1978, Nakit u rimskoj Dardaniji, Beograd, 1978.
- Kellner, I.* 1890, Ostaneci rimske kuće u Laktašima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo, 1890, 55-63.
- Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, VII, Sarajevo, 161-197.
- Kellner, I.* 1897, Römische Baureste in Ilidže bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, V, Wien, 1897, 150-167.
- Korać, M.* 1987, Medicus et chirurgus ocularius iz Viminaciuma, Starinar, XXXVII, Beograd, 1987, 53-71.
- Košćević, R.* 1991, Antička bronca iz Siska, Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva, Zagreb, 1991.
- Krunić, S.* 1992, Rimski medicinski i farmaceutski instrumenti iz Singidunuma i okoline, Beograd, 1992.
- Kujundžić, Z.* 1982, Poetovijske nekropole, Ljubljana, 1982.
- Künzl, E.* 1975, Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im Städtischen Museum Worms, Der Wormsgau, Band 11, 1975, 50-69.
- Künzl, E.* 1979/81, Medizinische Instrumente aus dem römischen Altertum im Städtischen Museum Worms, Der Wormsgau, 13, 1979/81, 52-69.
- Künzl, E.* 1983, Eine spezialität römischer Chirurgen; die Lithotomie, Archäologisches Korrespondenzblatt, 13, Mainz, 1983, 486-500.
- Künzl, E.* 1983, Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit, Köln – Bonn, 1983.
- Künzl, E.* 1984, Einige Bemerkungen zu den Herstellern der römischen Medizinischen Instrumente, Alba Regia, XXI, 1984, 59-69.
- Künzl, E.* 1984, Medizinische Instrumente der Römerzeit aus Trier und Umgebung im Rheinischen Landesmuseum Trier, Trier Zeitschrift, 47, Trier, 1984, 157-169.
- Künzl, E.* 1986, Operationsträume in römischen Thermen, Zu einem chirurgischen Instrumentarium aus der Colonia Ulpia Traiana, Bonner Jahrbücher. 186, Bonn, 1986, 491-509.
- Künzl, E.* 1988, Archäologische Beiträge zur Medizingeschichte: Methoden – Ergebnisse – Ziele, Mémoires, VIII, Études de médecine Romaine, Saint-Etienne, 1988, 64-78.
- Künzl, E.* 1991, La tomba dela medico di Obermenzing, In: Katalog „Kelti“, Milano, 1991, 372-378.
- Lalović, A.* 1989, Rimski medicinski i farmaceutski instrumenti iz arheološke zbirke Narodnog muzeja u Zaječaru, Timočki medicinski glasnik, XIV, br. 2, Zaječar, 1989, 88-105.
- Lazar, I.* 2004, Odsevi davnine, Antično steklo v Sloveniji, Rimljani, steklo, glina, kamen, Celje, 2004, 7-83.
- Lisičar, P.* 1958, Stigilis u našim zbirkama, Živa antika, III, sv. 2, Skopje, 1958, 323-331.
- Lisičar, P.* 1962, Rimski strigili iz ninskih i zadarskih grobova, Diadora, 2, Zadar, 1962, 199-214.
- Mandić, M.* 1935, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, Glasnik Zemaljskog muzeja, XLVII, Sarajevo, 1935, 13-24.
- Mano-Zisi, Đ.* 1955, Iskopavanja na Caričinom gradu 1953. i 1954, Starinar, n. s. V-VI, Beograd, 1955, 168-176.
- Mano-Zisi, Đ.* 1957, Nalaz iz Tekije, Beograd, 1957.
- Mansuelli, G. A.* 1966, Specchio, Enciclopedia dell'arte antica, VII, Rim, 1966.
- Marić, A.* 2015, Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine, Doktorska disertacija u rukopisu, Sarajevo, 2015.
- Mikulčić, I.* 1976, Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski nalazi, Arheološki Vestnik XXV, Ljubljana, 1976, 189-200.
- Milne, J. S.* 1907, Surgical Instruments in Greek and Roman Times, Oxford, 1907.
- Milošević, P.* 1981, Rimski nalaz u Savi kod Sremske Rače, Starinar, XXXI, Beograd, 1981, 34-45.
- Parović-Pešikan, M.* 1991-2005, Tipologija grčkih strigila iz Jugoslavije i Albanije, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. 46, Sarajevo, 1991-2005, 113-131.
- Pašalić, E.* 1959, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955-1958, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, XIV, Sarajevo, 1959, 113-136.
- Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik XXV, Ljubljana, 1976, 105-115.
- Petković, S.* 1995, Rimski predmeti od kosti i roga s područja Gornje Mezije, Beograd, 1995.

- Petković, S.* 2006, Study of stratigraphy of cultural layers of Late Roman Romuliana; Case study: South tower of West gate of later fortification, Felix Romuliana / 50 years of archaeological excavations, Beograd, 2006, 29-47.
- Petru, S.* 1972, Emonske nekropole, Ljubljana, 1972.
- Plesničar-Gec, Lj.* 1972, Severno Emonsko grobišče, Ljubljana, 1972.
- Radimsky, W.* 1891, Bišće polje kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, III, Sarajevo, 1891, 159-192.
- Radimsky, W.* 1892, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, IV, Sarajevo, 1892, 331-341.
- Radimsky, W.* 1895, Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1895, 330-354.
- Radnóti, A.* 1957, Gebrauchgeräte und Gegenstände aus Bronze, (Intercisa II), Arheologie historia, s. n. XXXVI, 1957, 233-237.
- Raknić, Ž.* 1968, Nekoliko novih rimskih spaljenih grobova iz Zadra, Diadora, 4, Zadar, 1968, 210-216.
- Rieth, A.* 1958, Werkzeuge der Holzbearbeitung: Sägen aus vier Jahrtausenden, Saalburg Jahrbuch, XVII, Saalburg, 1958, 35-59.
- Rossi, F.* 1936-45, Specchia, Enciclopedia Italiana XXXII, Rim, 1936-45, 319-323.
- Ružić, M. A.* 1994, Rimsko staklo u Srbiji, Beograd, 1994.
- Schäfer, A.* 2015, Cologne, oppidum des Ubiens, L'urbanisme augustéen, Gallia 72.1, Paris, 2015, 269-285.
- Srejović, D.* 1997, Arheološki leksikon, Beograd, 1997.
- Stipčević, A.* 1991, Iliri, Zagreb, 1991.
- Szilágyi, J.* 1956, Aquincum, Budapest, 1956.
- Šaranović-Svetek, V.* 1981, Tipologija koštanih predmeta iz Sirmijuma, Rad vojvođanskih muzeja, 27, Novi Sad, 1981, 150-165.
- Šaranović-Svetek, V.* 1986, Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad, 1986.
- Šaranović-Svetek, V.* 1988/89, Topografija i katalog rimskih koštanih predmeta iz Sirmijuma, Rad vojvođanskih muzeja, 31, Novi Sad, 1988/89, 107-153.
- Šeparović, T. / Uroda, N.* 2009, Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009.
- Šimek, M.* 2011, Uteg za brzu vagu – arheološki nalaz sa Humčaka, Historia Varasdiensis, Časopis za Varaždinsku povjesnicu, 1, Varaždin, 2011, 13-26.
- Truhelka, Č. / Patsch, C.* 1893, Iskopine u dolini Lašve, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, V, Sarajevo, 1893, 685-699.
- Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, Sarajevo, 1892, 340-365.
- Truhelka, Č.* 1893, Zenica und Stolac, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, Wien, 1893, 290-298.
- Truhelka, Č.* 1893a, Neke starine Prozorskog kotara, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1893, 313-322.
- Vasić, M. M.* 1905, Bronzani sud iz Viminacija, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. s., VIII, Zagreb, 1905, 148-158.
- Vasilj, S.* 2012, Arheološki lokalitet Doljani – Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 41, Sarajevo, 2012, 113-135.
- Vikić-Belančić, B.* 1948, Rimski koštani predmeti iz Osijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Osječki zbornik II-III, Osijek, 1948, 34-51.
- Vučevac-Bajt, V.* 2012, Povijest veterinarstva, Zagreb, 2012.
- Webster, G.* 1969, The Roman Imperial Army of the first and second centuries AD, London, 1969.
- Wokaunn, M. / Manenica, H.* 2010, Medicina starog Rima: U povodu izložbe rimskih medicinskih instrumenata u Arheološkome muzeju Narona u Metkoviću, Medicus, vol. 19, Zagreb, 2010, 241-249.

Katalog

Specijalni noževi

Inv. br. 1638. (Tab. 1, 1)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Željezni nož s dužom drškom i ukošenim sječivom.

Dimenzije: dužina 18,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Dlijeta

Inv. br. 262. (Tab. 1, 2)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Bronzani predmet. Duga uska drška, okruglog presjeka. Na vrhu drške zadebljanje. Na drugom kraju zupčasto oštrivo.

Dimenzije: dužina 15 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, Sarajevo, 1892, T. IV, sl. 1; *Truhelka, Č.* Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 286, fig. 21.

Sonde

Inv. br. 707. (Tab. 1, 3)

Lokalitet: Tešanj.

Opis: Bronzana sonda s minijaturnim kašikastim završetkom.

Dimenzije: dužina 9,5 cm.

Literatura: *Radimsky, W.* 1893, Dalji predmeti nagjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, V, 1893, 190; *Radimsky, W.* Die römische Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboju, *Wissenschaftliche Mittheilungen*, I, 268, fig. 15.

Inv. br. 952. (Tab. 1, 4)

Lokalitet: Sisak.

Opis: Bronzana sonda s malim kašikastim završetkom i špicastim vrhom.

Dimenzije: dužina 14 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 925. (Tab. 2, 1)

Lokalitet: Bosanski Petrovac, Drvar.

Opis: Bronzana sonda s minijaturnim kašikastim završetkom.

Dimenzije: dužina 6,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 491. (Tab. 2, 2)

Lokalitet: Narona, Vid, Metković.

Opis: Manja bronzana sonda s malim kašikastim završetkom i špicastim vrhom.

Dimenzije: dužina 8,2 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 2, 3)

Lokalitet: Konjević Polje.

Opis: Srebrna sonda s pozlaćenim kašikastim dijelom.

Dimenzije: dužina 7,9 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, 48/49, Sarajevo, 2001, 192 i Tab. VI, sl. 6a.

Inv. br. 3647. (Tab. 2, 4)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Bronzana sonda s minijaturnim kašikastim završetkom.

Dimenzije: dužina 17 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 523. (Tab. 3, 1)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i pločastim proširenjem. Na mjestu gdje pločasta kašika prelazi u dršku vidljive profilacije.

Dimenzije: dužina 20 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 951. (Tab. 3, 2)

Lokalitet: Sisak.

Opis: Sonda deblje drške s plitkom trokutastom kašikom i zaobljenim vrhom.

Dimenzije: dužina 14 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 316. (Tab. 3, 3)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i kašikastim proširenjem.

Dimenzije: dužina 15,5 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, IV, 1892, T. IV, sl. 2; *Truhelka, Č.* Zenica und Stolac Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegovina, *Wissenschaftliche Mittheilungen*, I, 289, fig. 44.

Inv. br. 3407. (Tab. 3, 4)

Lokalitet: Veliki Badanj, Tomislavgrad.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i kašikastim proširenjem. Na mjestu gdje proširenje prelazi u dršku vidljive profilacije.

Dimenzije: dužina 15 cm.

Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi arheologiji BiH, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, V, 1893, T. VI, sl. 7.

Inv. br. 528. (Tab. 3, 5)

Lokalitet: Teba.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i kašikastim proširenjem.

Dimenzije: dužina 12,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 522. (Tab. 3, 6)

Lokalitet: Karbunari.

Opis: Bronzana sonda s dužom drškom i pločastim proširenjem.

Dimenzije: dužina 15,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Pincete

Inv. br. 490. (Tab. 4, 1)

Lokalitet: Narona, Vid, Metković.

Opis: Manja brončana pinceta s karikom za kontrolu zahvata karika.

Dimenzije: dužina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 387. (Tab. 4, 2)

Lokalitet: Zenica.

Opis: Pločasta bronzana pinceta sa slijepljenim jednim krakom. Na krakovima vidljiva kružna perforacija.

Dimenzije: dužina 6 cm.

Literatura: *Truhelka, Č. / Patsch, C.* 1895, Römische Funde im Lašvahal 1893, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 228, fig. 5.

Inv. br. 237. (Tab. 4, 3)

Lokalitet: Ljubuški.

Opis: Veća pinceta s ukrasnim perforacijama na krakovima. Materijal od kojega je napravljena jest legura srebra.

Dimenzije: dužina 20,5 cm.

Literatura: *Fiala, F. / Patsch, C.* 1895, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 269, fig. 70.

Inv. br. 748. (Tab. 4, 4)

Lokalitet: Tasovčići, Čapljina.

Opis: Veća pinceta, namijenjena nešto grubljim radovima u medicini ili farmaciji.

Dimenzije: dužina 16 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1031. (Tab. 5, 1)

Lokalitet: Vidoši, Livno.

Opis: Manja brončana pinceta s manjom karičicom.

Dimenzije: dužina 4,5 cm.

Literatura: *Mandić, M.* 1935, Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, Glasnik Zemaljskog muzeja, XLVII, 1935, 13, sl. 4:2.

Inv. br. 350. (Tab. 5, 2)

Lokalitet: Grude, Ljubuški.

Opis: Manja brončana pinceta.

Dimenzije: dužina 4,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 5763. (Tab. 5, 3)

Lokalitet: Japra – Majdanište.

Opis: Nešto veća željezna pinceta s ukrašenijim vrhom.

Dimenzije: dužina 11 cm.

Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. A., XXX/XXXI, Sarajevo, 1977, T. IV, sl. 4.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 5, 4)

Lokalitet: nepoznato.

Opis: Manja brončana pinceta s krakovima koji se savijaju unutra.

Dimenzije: dužina 5,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Igle

Inv. br. 525. (Tab. 6, 1)

Lokalitet: Karbunari.

Opis: Bronzana igla s ušicama.

Dimenzije: dužina 12,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 849. (Tab. 6, 2)

Lokalitet: Narona, Vid, Metković.

Opis: Sačuvana bronzana ugla s ušicom.

Dimenzije: dužina 11 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 171. (Tab. 6, 3)

Lokalitet: Proboj, Ljubuški.

Opis: Bronzana igla.

Dimenzije: dužina 13 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 249. (Tab. 6, 4)

Lokalitet: Gradac, Ljubuški.

Opis: Bronzana igla s jednim krajem tanjim, a jednim debljim. Iskrivljena.

Dimenzije: dužina 10 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 359. (Tab. 6, 5)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Bronzana deblja igla, sa zadebljanjem na jednom kraju.

Dimenzije: dužina 10 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 4678. (Tab. 6, 6)

Lokalitet: Kastrum, Doboj.

Opis: Bronzana deblja igla s klobučastim završetkom ispod kojeg je ušica.

Dimenzije: dužina 9,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2175. (Tab. 7, 1)

Lokalitet: Gradac, Lepenica.

Opis: Željezna igla s odlomljenim dijelom ušice.

Dimenzije: dužina 8,4 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014, 392, Prilog 48, sl. 148.

Inv. br. bb a. (Tab. 7, 2/a)

Lokalitet: nepoznato.

Opis: Bronzana igla s ušicama.

Dimenzije: dužina 11,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 5827. (Tab. 7, 2b)

Lokalitet: Japra – Majdanište.

Opis: Bronzana igla s ušicom.

Dimenzije: dužina 13,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. bb c. (Tab. 7, 2c)
Lokalitet: nepoznato.
Opis: Bronzana igla s ušicom.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 6384. (Tab. 7, 3)
Lokalitet: Crkvina, Bugojno.
Opis: Sačuvana željezna igla.
Dimenzije: dužina 13 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 342. (Tab. 7, 4)
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Koštana igla s ušicom.
Dimenzije: dužina 7 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892 und 1893, Wissenschaftliche Mittheilungen, IV, Wien, 211, fig. 19.

Inv. br. 3503. (Tab. 7, 5)
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Koštana igla, oštećena pri vrhu.
Dimenzije: dužina 9,6 cm.
Literatura: nepublicirano.

Kašike

Inv. br. 524. (Tab. 8, 1)
Lokalitet: Teba.
Opis: Manja bronzana kašika sa širim gornjim dijelom drške, koja se sužava. Kašikasti dio okrugao.
Dimenzije: dužina 12 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. bb. (Tab. 8, 2)
Lokalitet: Kolunić, Prozor.
Opis: Veća bronzana kašika sa širokim kašikastim dijelom. Drška bez ukrasnih elemenata.
Dimenzije: dužina 15,5 cm.
Literatura: *Truhelka, Č.* 1893, Neke starine prozorskog kotara, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1893, 313, T. VI, 3.

Inv. br. 208. (Tab. 8, 3)
Lokalitet: Gradac, Ljubuški.
Opis: Manja bronzana kašika s drškom koja se završava u formi špica.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, 1893, T. V, sl. 3; *Fiala, F. / Patsch, C.* 1895, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 264, fig. 30.

Inv. br. 411. (Tab. 8, 4)
Lokalitet: Drinovci, Ljubuški.
Opis: Manja bronzana kašika s oštećenim kašikastim dijelom.
Dimenzije: dužina 11,5 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, V, 1893, T. V, sl. 3; *Fiala, F. / Patsch, C.* 1895, Untersuchungen römischer Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1895, 264, fig. 31.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 8, 5)
Lokalitet: Konjević Polje.
Opis: Srebrena kašika sačuvana. Drška u obliku igle, prema vrhu stanjena. Između kašike i drške vrat koji se sužava prije samog kašikastog dijela.
Dimenzije: dužina 15 cm.
Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, 2001, 192, Tab. VI, sl. 6.

Inv. br. 2339. (Tab. 9, 1)
Lokalitet: Čelebići, Livno.
Opis: Kašika od legure bronzne i srebra. Drška tanka i špicasta na vrhu. Kašika okrugla.
Dimenzije: dužina 13 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 345. (Tab. 9, 2)
Lokalitet: Gradina, Srebrenica.
Opis: Sačuvana koštana kašika s drškom profiliranom u dijelu prema kašiki.
Dimenzije: dužina 13,5 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1896, Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892–1893, Wissenschaftliche Mittheilungen, IV, 1896, 226, fig. 45.

Inv. br. 244. (Tab. 9, 3)
Lokalitet: Gradac, Ljubuški.
Opis: Oštećeni dio bronzane pločaste kašike s rupicama na kašikastom dijelu. Dio drške koji je sačuvan je pločast.
Dimenzije: dužina 3,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1246. (Tab. 9, 4)
Lokalitet: Aquae S... na Ilidži kod Sarajeva.
Opis: Koštana kašičica s debljom drškom i dijelom sačuvane kašike.
Dimenzije: dužina 5 cm.
Literatura: *Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VII, 1895, 177, sl. 26; *Kellner, I.* 1897, Römische Baureste in Ilidža bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen, V, 1897, 144, fig. 26.

Tarionik

Inv. br. 2185. (Tab. 10, 1)

Lokalitet: Zvornik.

Opis: Kameni tarionik sa sačuvanim lijevkom za odljev tečnosti i mjestima za odlaganje tučka. Jedan dio recipijenta oštećen.

Dimenzije: R 18,5 cm, visina 9,5 cm.

Literatura: npublicirano.

Inv. br. 134. (Tab. 10, 2)

Lokalitet: Amorgos.

Opis: Kameni tarionik s lijevkom za odljev tečnosti i tri mjesta za odlaganje tučka.

Dimenzije: R 20 cm, visina 4,5 cm.

Literatura: npublicirano.

Inv. br. 304. (Tab. 10, 3)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Kameni tarionik. Oštećen. Nedostaje polovina predmeta. Na očuvanom dijelu ostalo udubljenje za odlaganje tučka. Kamen mramor.

Dimenzije: R 13 cm, visina 4,4 cm.

Literatura: npublicirano.

Pločice za razmazivanje

Inv. br. 426. (Tab. 11, 1)

Lokalitet: Drvar.

Opis: Fragment pločice za razmazivanje od kamena.

Dimenzije: 7,5 x 8 cm.

Literatura: npublicirano.

Inv. br. 421. (Tab. 11, 2)

Lokalitet: Drvar.

Opis: Pločica za razmazivanje od bronzne.

Dimenzije: 15 x 8 cm.

Literatura: npublicirano.

Inv. br. 322. (Tab. 11, 3)

Lokalitet: Gradina, Srebrenica.

Opis: Sačuvana kamena pločica za razmazivanje.

Dimenzije: 12,5 x 7,5 cm.

Literatura: *Radimsky, W.* 1893, Generalbericht über die bisheringen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 1893, 240, fig. 46.

Inv. br. 261. (Tab. 11, 4)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Pločica za razmazivanje s oštećenim jednim uglom. Materijal od kojeg je napravljena je kamen.

Dimenzije: 9,5 x 8,5 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1893, Zenica und Stolac Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, I, 1893, 286.

Ogledalo

Inv. br. 169. (Tab. 12, 1)

Lokalitet: Ljubuški.

Opis: Sačuvano bronzano ogledalo s oštećenim diskom. Sačuvana drška s profilacijom u sredini. Na vrhu drške loptasti dekorativni element. Na disku vidljivi ukrasni koncentrični krugovi s oštećenjem.

Dimenzije: dužina 17 cm, R 10 cm.

Literatura: *Fiala, F.* 1893, Prilozi arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1893, T. VI, sl. 1; *Fiala, F.* Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 520, fig. 33.

Češalj

Inv. br. 1247. (Tab. 12, 2)

Lokalitet: Aquae S... Ilidža.

Opis: Fragment češlja sa sačuvanih 5 zubaca i jednim bočnim. Sačuvan centralni dio češlja, a nedostaju zupci s druge strane. Češalj napravljen od bjelokosti.

Dimenzije: 4 x 3 cm.

Literatura: *Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci na Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VII, 1895, 177, sl. 31.

Inv. br. 1195. (Tab. 12, 3)

Lokalitet: Breza.

Opis: Koštani češalj sa sačuvanih 8 zubaca. Na gornjoj strani vidljiva perforacija.

Dimenzije: dužina 6,3 cm, širina 4,3 cm.

Literatura: npublicirano.

Inv. br. 3188. (T. 12, 4)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina?

Opis: Dva koštana fragmenta najvjerojatnije češlja s kružnim ukrasnim elementima.

Dimenzije: dužina 6,5 cm.

Literatura: npublicirano.

Inv. br. Neinventarizirano (Tab. 12, 5)

Lokalitet: nepoznato.

Opis: Koštani češalj sa dva reda. Na centralnom dijelu ostatak metala.

Dimenzije: dužina 4,5 cm.

Literatura: npublicirano.

Natrhecium

Inv. br. 1248. (Tab. 13, 1)

Lokalitet: Aquae S... Ilidža.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 3,5 cm.

Literatura: *Kellner, I.* 1895, Rimski gragjevni ostanci na Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VII, 1895, 177, sl. 33; *Kellner, I.* 1897, Römische

Baureste in Ilidže bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen, V, 1897, 145, fig. 33.

Inv. br. 961. (Tab. 13, 2)

Lokalitet: Igalo.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 2,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2780. (Tab. 13, 3)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 3,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3209. (Tab. 13, 4)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Poklopac natrheciuma s dekorativnim koncentričnim krugovima, od kosti.

Dimenzije: R 3,9 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1301. (Tab. 13, 5)

Lokalitet: Turbe, Travnik.

Opis: Sačuvana koštana kutijica s ukrasnim koncentričnim krugovima na gornjem i donjem dijelu recipijenta.

Dimenzije: visina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3500. (Tab. 13, 6)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Sačuvana koštana kutijica s ukrasnim koncentričnim krugovima na gornjem i donjem dijelu recipijenta.

Dimenzije: visina 4 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 682. (Tab. 13, 7)

Lokalitet: Kamiros, Rodos.

Opis: Sačuvana koštana kutijica s ukrasnim koncentričnim krugovima.

Dimenzije: visina 5,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Bronzani aribalos

Inv. br. 37. (Tab. 10, 4)

Lokalitet: Skelani, Srebrenica.

Opis: Očuvana bronzana posudica s okruglim recipijentom i kratkim vratom. Otvor urađen u oštroj formi prstenasto.

Dimenzije: visina 8 cm.

Literatura: *Patsch, C. Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Pro-*

vinz Dalmatien, Wissenschaftliche Mittheilungen, XI, 172, fig. 120.

Srebrni lončići za balzam

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 10, 5)

Lokalitet: Konjević Polje.

Opis: Komplet srebrnih lončića spojenih u jednu cjelinu. Tijela su im valjkasta. Imaju poklopce u obliku konusa u čiji su profilirani i zarubljeni vrh usađene profilirane halkice. Sve tri posudice su bile pričvršćene za masivno trokrako zajedničko postolje, čiji su krajevi suženi prema krajevima završenim izvijenim jezičcima, za koje je bila zaletovana po jedna posudica. Na uglovima naglašeni zrakasti urezi. Cijeli je komplet povezan nitnama. Komplet posjeduje i tri lanca koja na oba kraja završavaju halkama. Za glavne su lance pričvršćeni i manji lanci, koji završavaju također halkama. Na njih su obješene pločice – lamine s likom Meduze. Komplet ima i zalemljene aplikacije ispod profiliranog gornjeg ruba posude.

Dimenzije: visina 10 cm, R 5,1 cm. Visina od dna posuda do vrha lančića 18,5 cm.

Literatura: *Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. A, 48/49, Sarajevo, 2001, 181, Tab. III.

Ukosnice

Inv. br. 315. (Tab. 14, 1)

Lokalitet: Stolac.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 9 cm.

Literatura: *Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, 1892, T. IV, sl. 5.

Inv. br. 527. (Tab. 14, 2)

Lokalitet: nepoznat.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 8 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 757. (Tab. 14, 3)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 8,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 3648. (Tab. 14, 4)

Lokalitet: Mogorjelo kod Čapljine.

Opis: Ukosnica od bjelokosti s klobučastim profiliranim zadebljanjem na vrhu.

Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 831. (Tab. 14, 5)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 16 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 832/1. (Tab. 14, 6)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 832/2. (Tab. 14, 7)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 6 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 832/3. (Tab. 14, 8)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Koštana ukosnica, bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 315/2. (Tab. 15, 1)
Lokalitet: Ilidža.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 9,2 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2215. (Tab. 15, 2)
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 10 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 315/4. (Tab. 15, 3)
Lokalitet: Ilidža.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 8,7 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1244. (Tab. 15, 4)
Lokalitet: Ilidža.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.
Dimenzije: dužina 9,8 cm.
Literatura: *Kellner, I.* 1897, *Römische Baureste in Ilidže bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mittheilungen*, V, 1897, 145, fig. 27.

Inv. br. 5716. (Tab. 15, 5)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Koštana ukosnica s glavom na vrhu.

Dimenzije: dužina 8,7 cm.
Literatura: *Basler, Đ.* 1977, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, n. s. A., XXX/XXXI, 1977, T. VI, sl. 6.

Bronzane ukosnice

Inv. br. 756. (Tab. 16, 1)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Bronzana igla s većim brojem koncentričnih profilacija po tijelu.
Dimenzije: dužina 7,8 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 591. (Tab. 16, 2)
Lokalitet: Olimpija.
Opis: Bronzana igla s jednim profiliranim, zadebljanim krajem u obliku klobuka.
Dimenzije: dužina 9,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 592. (Tab. 16, 3)
Lokalitet: Olimpija.
Opis: Bronzana igla s jednim profiliranim, zadebljanim krajem.
Dimenzije: dužina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 156. (Tab. 16, 4)
Lokalitet: Proboj, Ljubuški.
Opis: Bronzana igla s debljom glavom u vidu valjka koja ima dekorativne profilirane krugove.
Dimenzije: dužina 6,7 cm.
Literatura: *Fiala, F.* 1895, *Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, VII, Sarajevo*, 1895, T. II, sl. 10.

Inv. br. 838/1. (Tab. 16, 5)
Lokalitet: Naron, Vid, Metković.
Opis: Bronzana ukosnica s bogato profiliranom drškom i vrhom.
Dimenzije: dužina 7,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 838/2. (Tab. 16, 6)
Lokalitet: Naron, Vid, Metković.
Opis: Bronzana ukosnica s bogato dekoriranom drškom u vidu profilacija. Na vrhu pločasto – trokutasto zadebljanje.
Dimenzije: dužina 8,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 5778. (Tab. 17, 1)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Bronzana igla s jednim profiliranim, zadebljanim krajem u obliku klobuka.

Dimenzije: dužina 9,7 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 210. (Tab. 17, 2)
Lokalitet: Gradac, Ljubuški.
Opis: Bronzana ukosnica bez ukrasa.
Dimenzije: dužina 12,5 cm.
Literatura: *Fiala, F. / Patsch, C.* Untersuchungen römischen Fundorte in der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 264, fig. 32.

Inv. br. 825. (Tab. 17, 3)
Lokalitet: Albanija.
Opis: Iгла s ovnovskom glavom. Materijal izrade je srebro, a ovnovska glava je srebrna s pozlatom.
Dimenzije: dužina 11 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 113. (Tab. 17, 4)
Lokalitet: Bukovica, Duvno.
Opis: Srebrna ukosnica s ukrasnim završetkom u vidu debljeg profiliranog dijela i kupastim vrhom. Na gornjem dijelu i mala karika.
Dimenzije: dužina 10,5 cm.
Literatura: *Radimsky, W.* 1895 Die vorge schichtlichen und römischen Alterthümer des Bezirkes Županjac in Bosnien, Wissenschaftliche Mittheilungen, IV, 1895, 160, fig. 61.

Inv. br. 5745. (Tab. 17, 5)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Bronzana ukosnica oblika šake. Palac šake tvori kružnu perforaciju.
Dimenzije: dužina 6 cm.
Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n. s. A., XXX/XXXI, 1977, T. VII, sl. 11.

Inv. br. 5822. (Tab. 17, 6)
Lokalitet: Japra, Majdanište.
Opis: Bronzana ukosnica koja na vrhu ima oblik ptice.
Dimenzije: dužina 4,5 cm.
Literatura: *Basler, Đ.* 1977, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n. s. A., XXX/XXXI, 1977, T. VII, sl. 10.

Zatvarač torbice

Inv. br. 2063. (Tab. 18, 1)
Lokalitet: Turbe kod Travnika.
Opis: Koštani zatvarač za torbice s dvije kružne perforacije na krajevima i nizom malih tačkica u krugovima kao ukrasni element.
Dimenzije: dužina 14,5 cm, širina 1,9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 388. (Tab. 18, 2)
Lokalitet: Zenica.
Opis: Koštani zatvarač za torbicu s nizom kružnih perforacija na ivicama. Dužne ivice valovito obrađene.
Dimenzije: dužina 11,5 cm, širina 2 cm.
Literatura: *Truhelka, Ć. / Patsch, C.* 1893, Iskopine u dolini Lašve, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1893, 686, sl. 6; *Truhelka, Ć. / Patsch, C.* 1893, Römische Funde im Lašvathale, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 1893, 228, fig. 6.

Inv. br. Neinventarizirano (Tab. 18, 8)
Lokalitet: nepoznato.
Opis: koštani zatvarač za torbice sa pet kružnih perforacija. Po površini niz malih kružića različitih dimenzija.
Dimenzije: dužina 10 cm.
Literatura: nepublicirano.

Strigil

Inv. br. 768. (Tab. 18, 3)
Lokalitet: Novi Šeher.
Opis: Bronzani strigil sa širokim savijenim dijelom i tankom drškom kružnog presjeka.
Dimenzije: dužina 8,3 cm.
Literatura: *Dragičević, T.* 1896, Ruševine rimskih kuća u Novom Šeheru, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, VIII, 1896, 425, sl. VIII/1.

Inv. br. 302. (Tab. 18, 4)
Lokalitet: Stolac.
Opis: Bronzani strigil s oštro savijenim listom. Drška okruglog presjeka. Na mjestu gdje se drška završava ima više profilacija. Vrh drške ima zadebljanje.
Dimenzije: dužina drške 11,5 cm, dužina lista 6,3 cm.
Literatura: *Truhelka, Ć.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, IV, 1892, Tab. IV, sl. 3.

Vaga

Inv. br. 833. (Tab. 18, 5)
Lokalitet: Stolac.
Opis: Manja vaga s gredom, olovnim utegom i dvije kuke za kačenje robe.
Dimenzije: dužina 23,5 cm.
Literatura: *Truhelka, Ć.* 1893, Zenica und Stolac, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, Wien, 1893, 290, fig. 47; *Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2014, 202.

Inv. br. 1764. (Tab. 18, 6)
Lokalitet: Bila kod Travnika.
Opis: Dio vage od bronzne.

Dimenzije: dužina 21,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 1998. (Tab. 18, 7)
Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.
Opis: Bronzana greda od vage s vidljivim linijama za mjerenje.
Dimenzije: dužina 18,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Balzamarij – lakrimarij i druge staklene posude

Inv. br. 480. (Tab. 19, 1)
Lokalitet: Vid, Naron, Metković.
Opis: Balzamarij manjih dimenzija. Na tijelu tragovi gareži. Ljevkasti otvor i cilindrično tijelo. Tijelo prošireno zvonoliko. Boja stakla prozirna.
Dimenzije: visina 3,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 19, 2)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij manjih dimenzija. Na tijelu tragovi gareži. Ljevkasti otvor i cilindričan vrat. Tijelo prošireno loptasto.
Dimenzije: visina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 49. (Tab. 19, 3)
Lokalitet: Čapljina.
Opis: Balzamarij s deformiranim obodom. Posudica ima cilindrični vrat, koji se širi u kruškoliki oblik na trbuhu. Dno udubljeno u sredini. Staklo zelene boje. Na tijelu prisutni tragovi gareži.
Dimenzije: visina 8,5 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 57. (Tab. 19, 4)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla i cilindričnim vratom. Recipijent okruglog oblika. Na dnu udubljenje. Staklo zelenkaste boje.
Dimenzije: visina 6,3 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Inv. br. 916. (Tab. 19, 5)
Lokalitet: Albanija.
Opis: Boca s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Tijelo prošireno loptasto. Boja stakla zelena.
Dimenzije: visina 12,3 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 785. (Tab. 19, 6)
Lokalitet: Albanija.
Opis: Balzamarij koji na tijelu ima tragove gareži. Ljevkasti otvor i cilindričan vrat. Tijelo prošireno loptasto. Na vratu prisutni tragovi gareži.
Dimenzije: visina 9 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 56. (Tab. 20, 1)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij s cilindričnim vratom, koji prelazi u trbuh oblika suze. Na dnu udubljenje radi stabilnosti. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 6,7 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 55. (Tab. 20, 2)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla. Vrat cilindričan. Trbuh u obliku suze. Udubljenje na dnu. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 7,4 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Inv. br. 58. (Tab. 20, 3)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Balzamarij manjih dimenzija. Na tijelu tragovi gareži. Ljevkasti otvor i cilindričan vrat. Tijelo prošireno, oblika kruške ili suze.
Dimenzije: visina 3,2 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 789. (Tab. 20, 4)
Lokalitet: Dalmacija.
Opis: Balzamarij s tragovima gareži. Ljevkasti otvor oštećen. Vrat cilindričan. Tijelo prošireno zvonoliko. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 6,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 788. (Tab. 20, 5)
Lokalitet: Dalmacija.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Ispod prstenastog udubljenja prelazi u zvonolik oblik trbuha. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 8,9 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 787. (Tab. 20, 6)
Lokalitet: Dalmacija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Tijelo prošireno zvonoliko, ispod prstenastog udubljenja koje se nalazi na kraju vrata. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 8,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 479. (Tab. 21, 1)

Lokalitet: Vid, Narona, Metković.

Opis: Balzamarij s tragovima gareži. Ljevkast otvor i cilindričan vrat. Ispod prstenastog udubljenja na kraju vrata tijelo prošireno zvonoliko. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 477. (Tab. 21, 2)

Lokalitet: Vid, Narona, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom za grlo. Kratki cilindrični vrat. Trbuh u obliku kruške. Na dnu udubljenje. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 6,7 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 478. (Tab. 21, 3)

Lokalitet: Vid, Narona, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Cilindrični vrat. Trbuh u obliku jabuke. Na dnu udubljenje. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 7,1 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 439. (Tab. 21, 4)

Lokalitet: Saida.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Cilindrični vrat. Trbuh zvonolik. Na dnu udubljenje. Staklo žute boje.

Dimenzije: visina 6 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 917. (Tab. 21, 5)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s izraženim ljevkastim otvorom. Vrat cilindričan. Ispod oštrijeg prstena zvonoliko prošireno tijelo. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 11,5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 438. (Tab. 22, 1)

Lokalitet: Saida.

Opis: Balzamarij s ljevkastim oštećenim otvorom. Vrat cilindričan. Ispod oštrijeg prstena zvonoliko prošireno tijelo. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 8,7 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 723. (Tab. 22, 2)

Lokalitet: Vid, Narona, Metković.

Opis: BALzamarij tijela deformiranog, najvjerovatnije od visoke temperature. Ljevkast otvor i cilindričan vrat. Tijelo okruglog oblika. Vidljivi tragovi gorenja.

Dimenzije: dužina 8,9 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 481. (Tab. 22, 3)

Lokalitet: Vid, Narona, Metković.

Opis: Balzamarij s izraženim ljevkastim otvorom. Ispod cilindričnog vrata prošireno tijelo u obliku suze. Staklo žute boje.

Dimenzije: visina 3,3 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. neinventarizirano (Tab. 22, 4)

Lokalitet: nepoznat.

Opis: Mali balzamarij oštećenog otvora, s trbuhom u obliku kruške ili suze. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 5 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2340. (Tab. 22, 5)

Lokalitet: Čelebići, Livno.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Kruškoliko proširenje na trbuhu. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 9,3 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 3132/3. (Tab. 23, 1)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Balzamarij ljevkastog otvora grla s cilindričnim vratom koji prelazi u trbuh s malim proširenjem. Na dnu malo udubljenje. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 11,5 cm.

Literatura: *Busuladžić*, A. 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 193; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 3132/5. (Tab. 23, 2)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Balzamariji s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Trbuh u promjeru vrata. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 10,7 cm.

Literatura: *Busuladžić*, A. 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za bal-

kanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 193; *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 3132/6. (Tab. 23, 3)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Trbuh u promjeru vrata. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 10,3 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 193; *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 786. (Tab. 23, 4)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Ispod prstenastog udubljenja blago prošireno tijelo. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 12,6 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 485. (Tab. 23, 5)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Ispod prstenastog udubljenja trbuh oblika suze. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 7 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 484. (Tab. 23, 6)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla. Kraći cilindričan vrat. Trbuh duguljastog oblika. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 9 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 3132. (Tab. 23, 7)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Cjevasti balzamarij s oštećenim donjim dijelom recipijenta. Na dijelu gdje trbuh prelazi u vrat prstenasto udubljenje.

Dimenzije: visina 12 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 180; *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 482. (Tab. 24, 1)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij ljevkastog otvora, cilindričan vrat koji prelazi u trbuh oblika suze. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 10,5 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 483. (Tab. 24, 2)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij ljevkastog otvora s cilindričnim vratom koji prelazi u duguljasti trbuh. Staklo zelene boje.

Dimenzije: visina 9,8 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 2668. (Tab. 24, 3)

Lokalitet: Mogorjelo, Čapljina.

Opis: Vretenasti balzamarij s oštećenim gornjim dijelom recipijenta.

Dimenzije: visina 7,7 cm.

Literatura: *Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, br. 40, Sarajevo, 2011, 180, Tab. 1, sl. 3.

Inv. br. 919. (Tab. 24, 4)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Vrat cjevast. Tijelo prošireno u kruškolikom obliku. Staklo zelenkasto.

Dimenzije: visina 9,6 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 918. (Tab. 24, 5)

Lokalitet: Albanija.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom. Vrat cjevast. U dnu vrata prstenasto udubljenje koje dijeli vrat od tijela. Tijelo zvonoliko prošireno. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 9,8 cm.

Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 476. (Tab. 24, 6)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim dužim vratom. Zvonoliki oblik trbuha. Dno udubljeno. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 11,7 cm.

Literatura: *Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 436. (Tab. 24, 7)

Lokalitet: Saida.

Opis: Boca s ljevkastim otvorom i cjevastim vratom. U dnu vrata prstenasto udubljenje, ispod kojeg je izduženi zvonoliki trbuh. Staklo prozirno bijele boje.
Dimenzije: visina 15 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 2076 (Tab. 24.8)
Lokalitet: Vid, Narona.
Opis: cjevasti balzamarij sa ljevkastim otvorom i zaobljenim dnom, prozirne boje.
Dimenzije: visina 9,5 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 922. (Tab. 25, 1)
Lokalitet: nepoznat.
Opis: Manja boca, s ljevkastim otvorom i cjevastim vratom. Ispod vrata trbuh, proširen, više četvrtastog oblika. Na svakoj od četiri strane plitko udubljenje. Boja stakla žuta.
Dimenzije: visina 15 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Inv. br. 784. (Tab. 25, 2)
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Balzamarij djelimično deformiran, najvjerovatnije od djelovanja vatre. Ljevkast otvor i cjevast vrat. Trbuh zvonoliko proširen.
Dimenzije: visina 7,6 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 782. (Tab. 25, 3)
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Balzamarij ljevkastog otvora s cjevastim vratom. Trbuh zvonoliko proširen. Boja stakla bijela.
Dimenzije: visina 12,2 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 783. (Tab. 25, 4)
Lokalitet: Mala Azija.
Opis: Balzamarij ljevkastog otvora s cjevastim vratom. Trbuh zvonoliko proširen. Boja stakla bijela.
Dimenzije: visina 9,8 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 833. (Tab. 25, 5)
Lokalitet: Vid, Narona, Metković.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom i cilindričnim vratom. Trbuh konično spljoštenog oblika. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 7,3 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 112.

Inv. br. 437. (Tab. 25, 6)
Lokalitet: Saida.
Opis: Boca s izrazito ljevkastim otvorom i cjevastim vratom. Trbuh izraženo proširen, zvonolikog oblika. U dnu udubljenje. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 13 cm.
Literatura: nepublicirano.

Inv. br. 475. (Tab. 26, 1)
Lokalitet: Vid, Narona, Metković.
Opis: Stakleni amforisk – vrč s ljevkastim otvorom grla prstenastog zadebljanja. Cilindrični vrat. Trbuh u obliku jabuke. Prstenasto zadebljanje na dnu. Ručka oštećena, sa sačuvanim ostacima. Sačuvani dio ručke ima kanelure. Staklo plave boje.
Dimenzije: visina 11 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 790. (Tab. 26, 2)
Lokalitet: Salona.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla. Nizak cilindričan vrat. Trbuh u obliku jabuke. Na dnu udubljenje radi stabilnosti posudice. Staklo plave boje.
Dimenzije: visina 5 cm.
Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 1022. (Tab. 26, 3)
Lokalitet: Stup, Sarajevo.
Opis: Balzamarij s ljevkastim otvorom grla i niskim cilindričnim vratom. Ispod vrata široko pljosnato stopalo s udubljenjem na dnu. Staklo zelene boje.
Dimenzije: visina 6,9 cm.
Literatura: Čremošnik, G. 1930, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1930, 218, sl. 9; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 1023. (Tab. 26, 4)
Lokalitet: Stup, Sarajevo.
Opis: Balzamarij s cilindričnim vratom, oštećenim otvorom i konično spljoštenim tijelom. Prozirno staklo, s vidljivom iridacijom.
Dimenzije: visina 12,7 cm.
Literatura: Čremošnik, G. 1930, Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1930, 218, T. XV; *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.
Inv. br. 1068. (Tab. 26, 5)
Lokalitet: Bugojno.

Opis: Balzamarij s cilindričnim vratom, oštećenim otvorom i konično spljoštenim tijelom. Staklo zelenkaste boje.

Dimenzije: visina 12,7 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 1189. (Tab. 27, 1)

Lokalitet: Bosanska Kostajnica.

Opis: Sačuvani balzamarij s višestruko izvedenim otvorom. Cilindričan vrat i konično spljošteno tijelo. Staklo bijele boje.

Dimenzije: visina 16,8 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 110.

Inv. br. 486. (Tab. 27, 2)

Lokalitet: Vid, Naron, Metković.

Opis: Plitka zdjelica, čije je dno uže od gornjeg dijela posude. Staklo iridirano prozirno.

Dimenzije: R 6 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 113.

Inv. br. 3170. (Tab. 27, 3)

Lokalitet: Jajce.

Opis: Posudica sa sisaljkom od prozirnog sivozelenog stakla. Na recipijentu izraslina s rupicom za kapanje tečnosti. Posudica ima prstenast obod i ljevkast otvor grla koji prelazi u kratak cilindričan vrat. Trbuh sa sisaljkom podsjeća na oblik ptice.

Dimenzije: visina 10 cm.

Literatura: *Paškvalin*, V. 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki Vestnik, XXV, Ljubljana, 1976, 111.

Alabastron

Inv. br. 1299. (Tab. 27, 4)

Lokalitet: Turbe, Travnik.

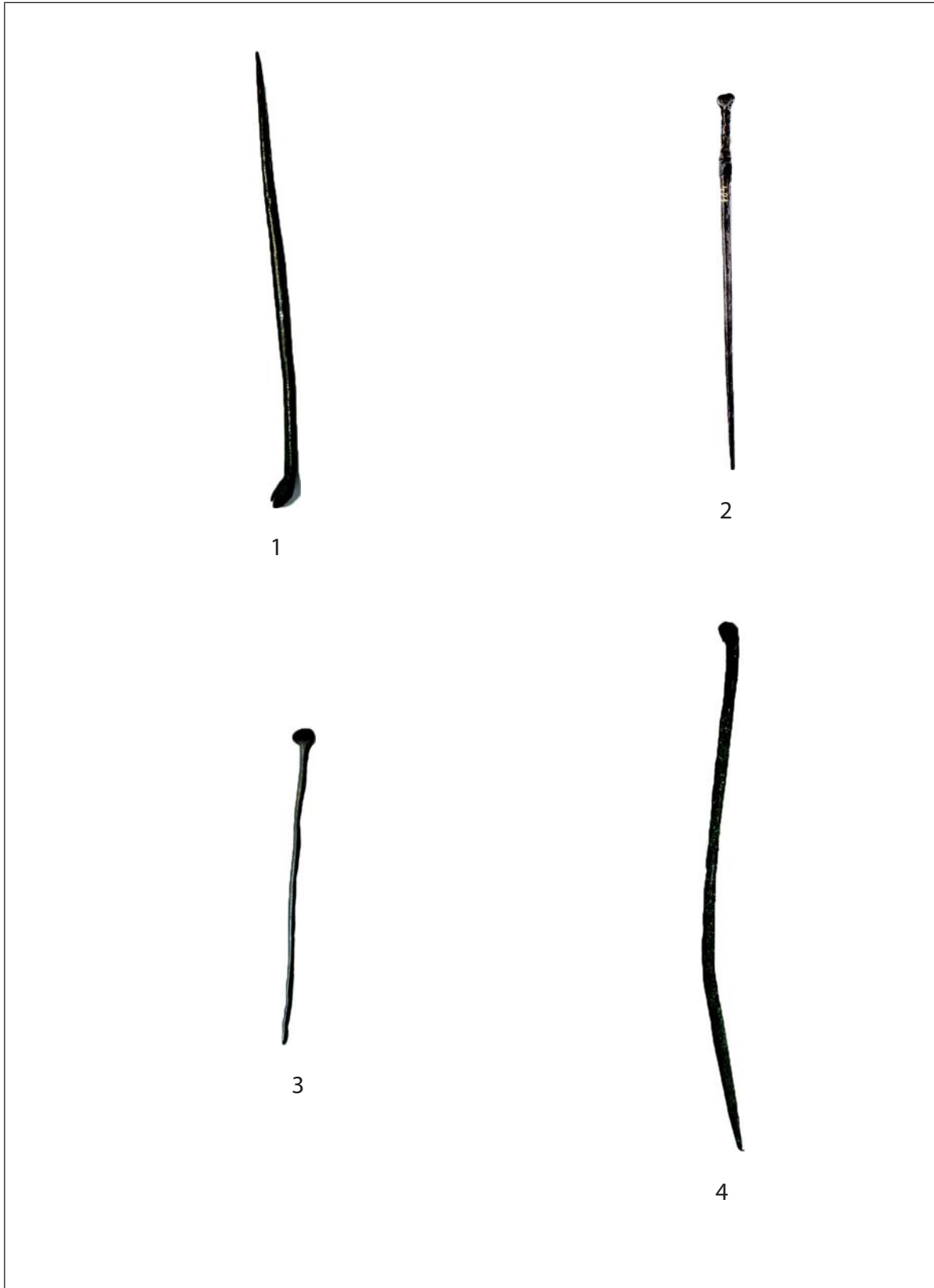
Opis: Uska, više cilindrična boca, brušena i glačana. U sredini izdubljen prostor za pohranu. Sa strana vidljivi ostaci vertikalno postavljениh izbojaka, vjerovatno od neke vrste drške.

Dimenzije: visina 17 cm.

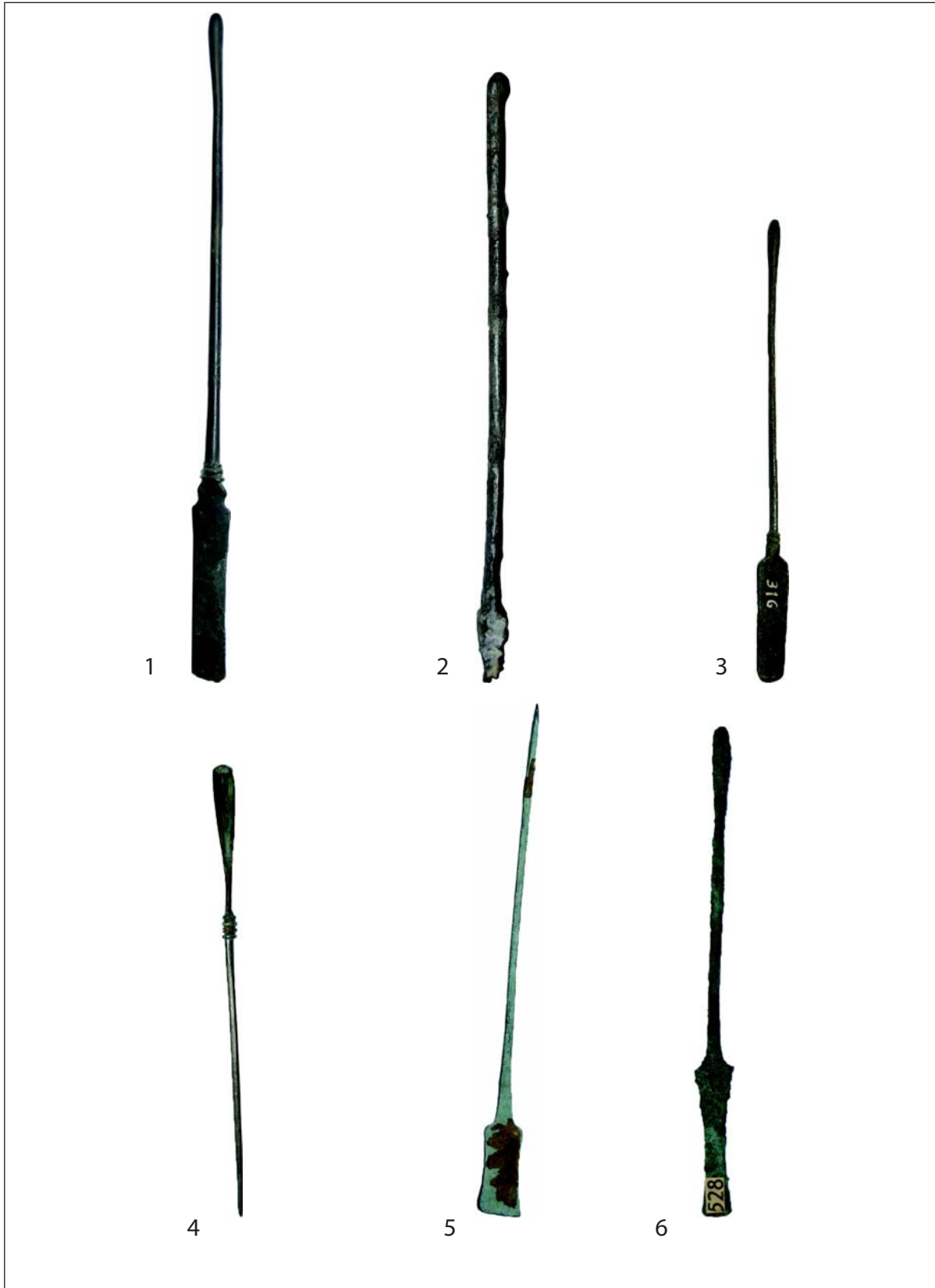
Literatura: nepublicirano.

Tab. 1. 1. *Mogorjelo*, 1638, 2. *Stolac*, 262. 3. *Tešanj*, 707. 4. *Sisak*, 952.

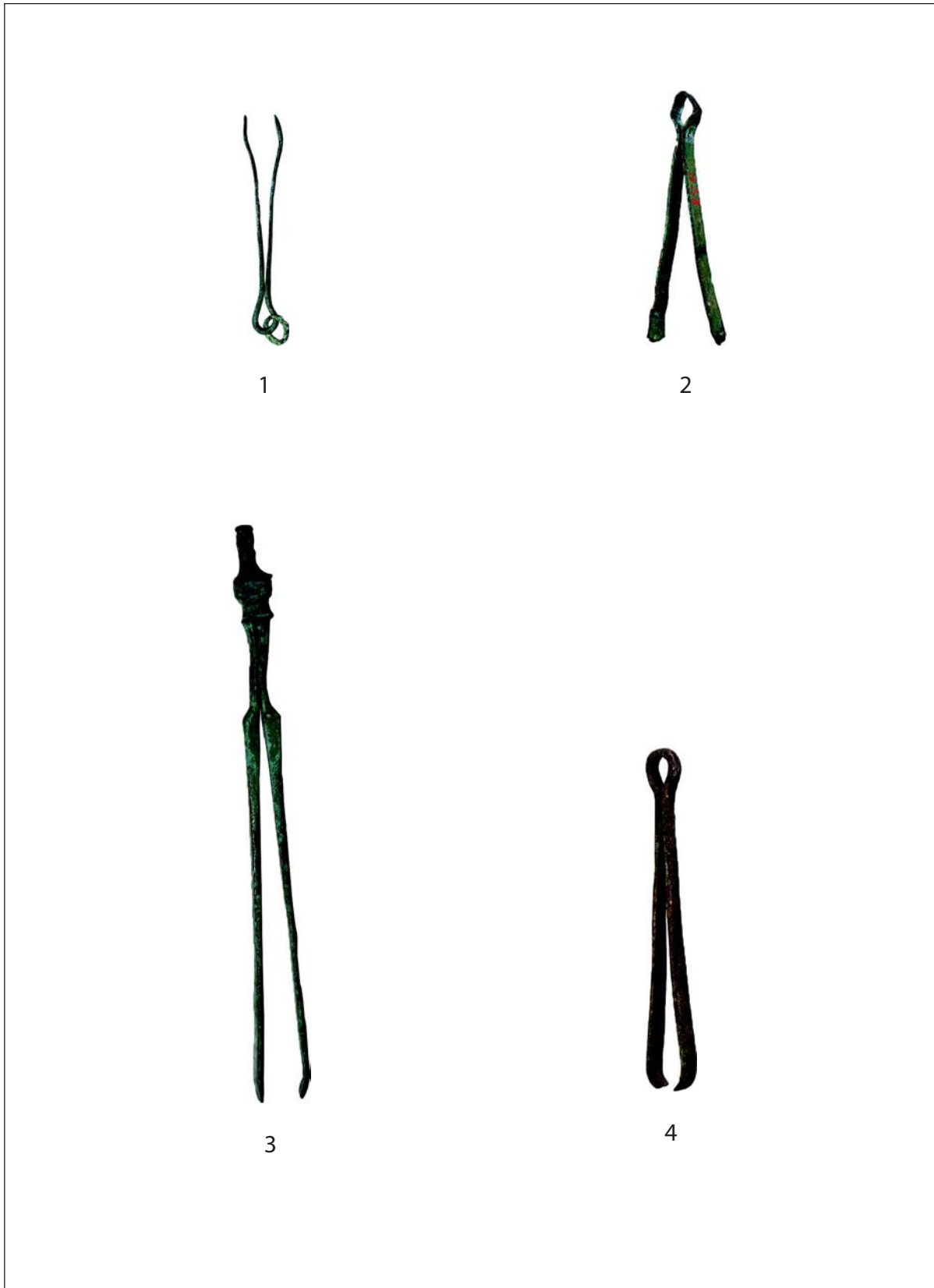
Tab. 2. 1. *Drvar*, 925, 2. *Vid, Narona*, 491. 3. *Konjević Polje*, bb. 4. *Mogorjelo*, 3647.

Tab. 3. 1. *Albanija*, 523, 2. *Sisak*, 951. 3. *Stolac* 316, 4. *Veliki Badanj, Duvno*, 3407.
5. *Teba*, 528, 6. *Karbunari*, 522.

Tab. 4. 1. *Narona*, 490, 2. *Zenica*, 387. 3. *Ljubuški*, 237. 4. *Tasovčići*, 748.

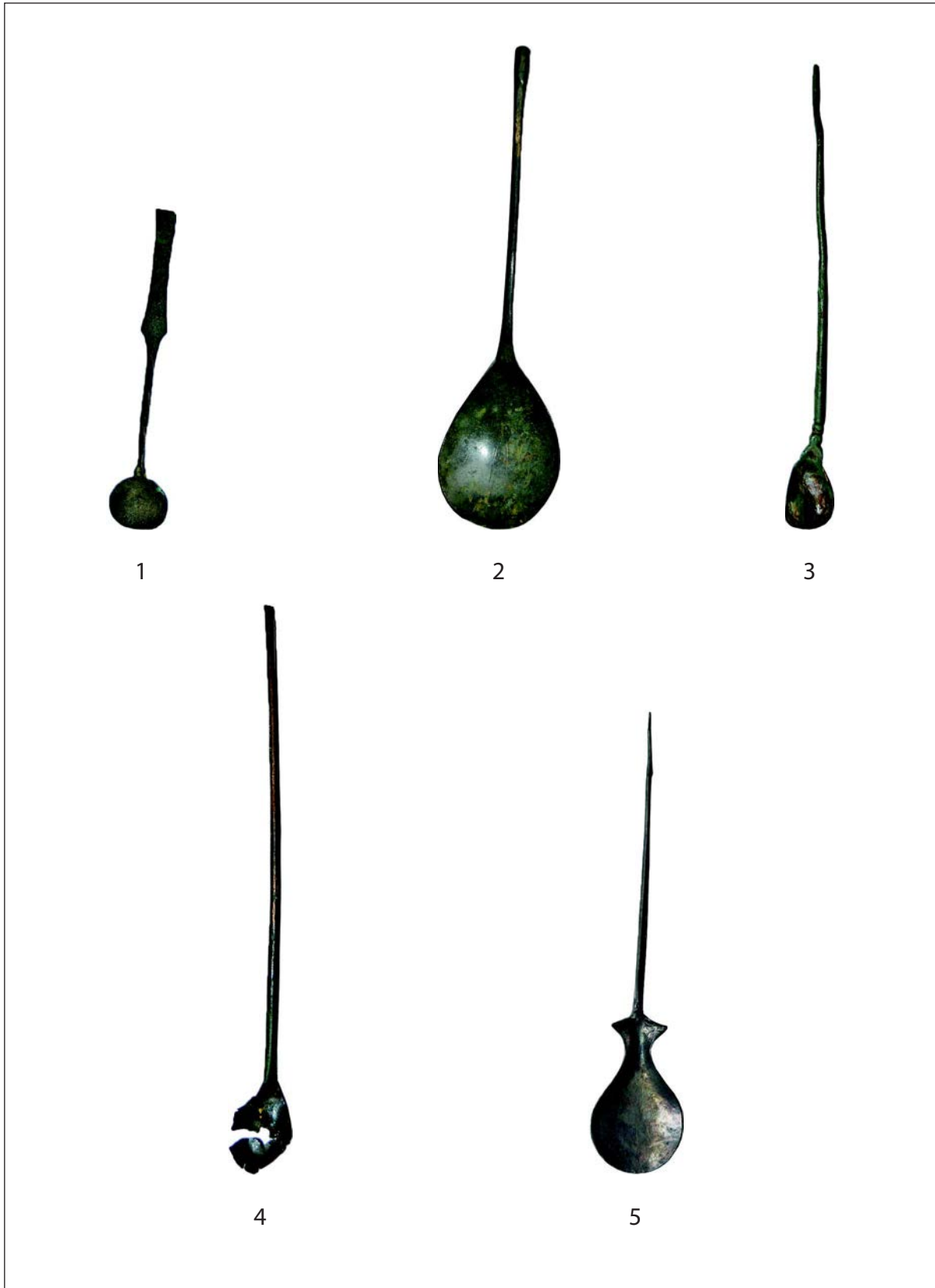
Tab. 5. 1. Vidoši, Livno, 1031, 2. Grude kod Ljubuškog, 350.
3. Japra Majdanište, 5763. 4. nepoznato, b.b.

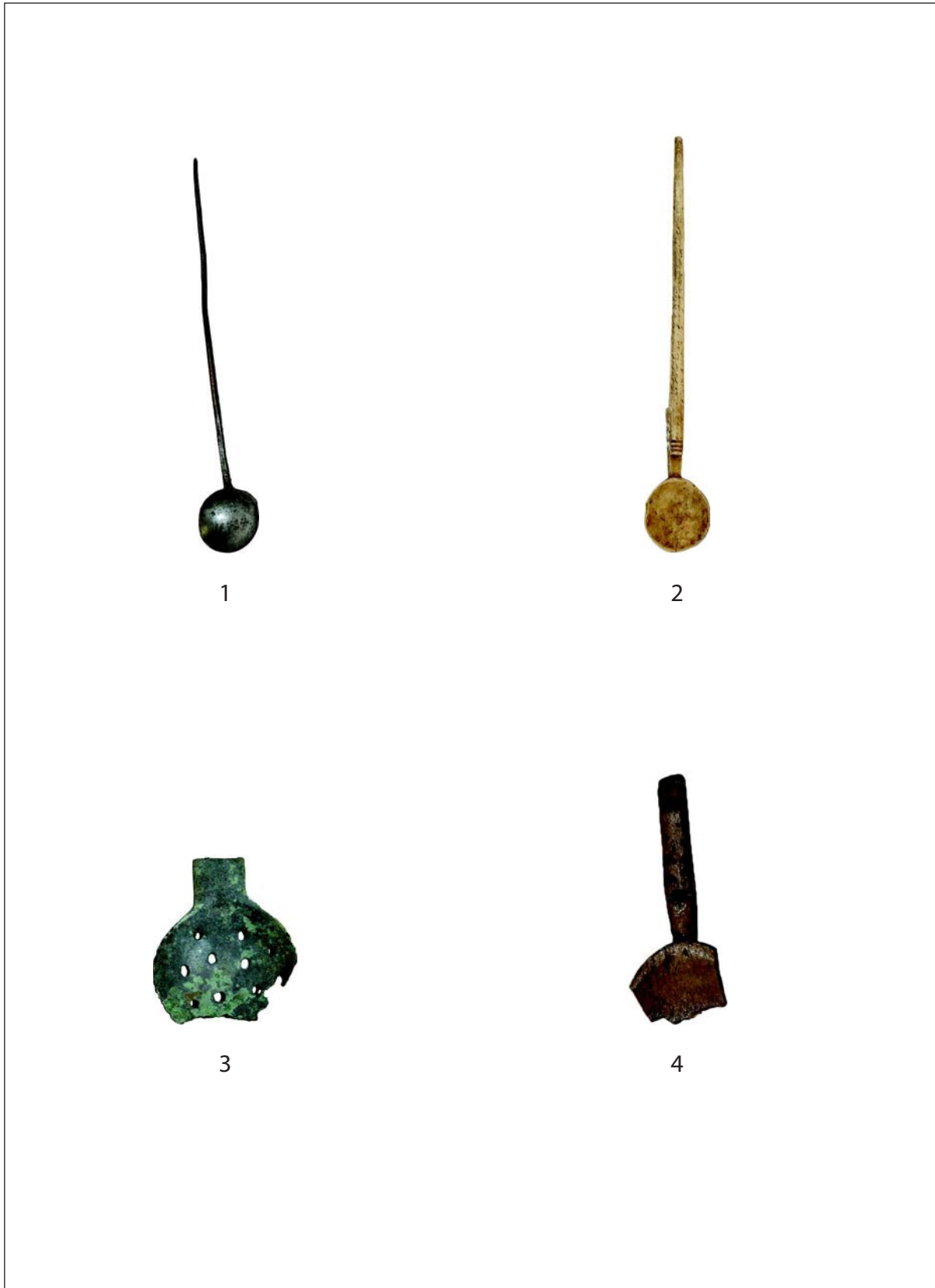
Tab. 6. 1. *Karbunari*, 525. 2. *Vid, Narona*, 849. 3. *Proboj, Ljubuški*, 171.
4. *Gradac, Ljubuški*, 249. 5. *Stolac*, 359. 6. *Kastrum, Doboj*, 4678.

Tab. 7. 1. Gradac, Lepenica, 2175, 2. Japra, Majdanište, 2b, 5827. 3. Crkvina, Bugojno, 6384.
 4. Gradina, Srebrenica, 342, 5. Mogorjelo, 3503.

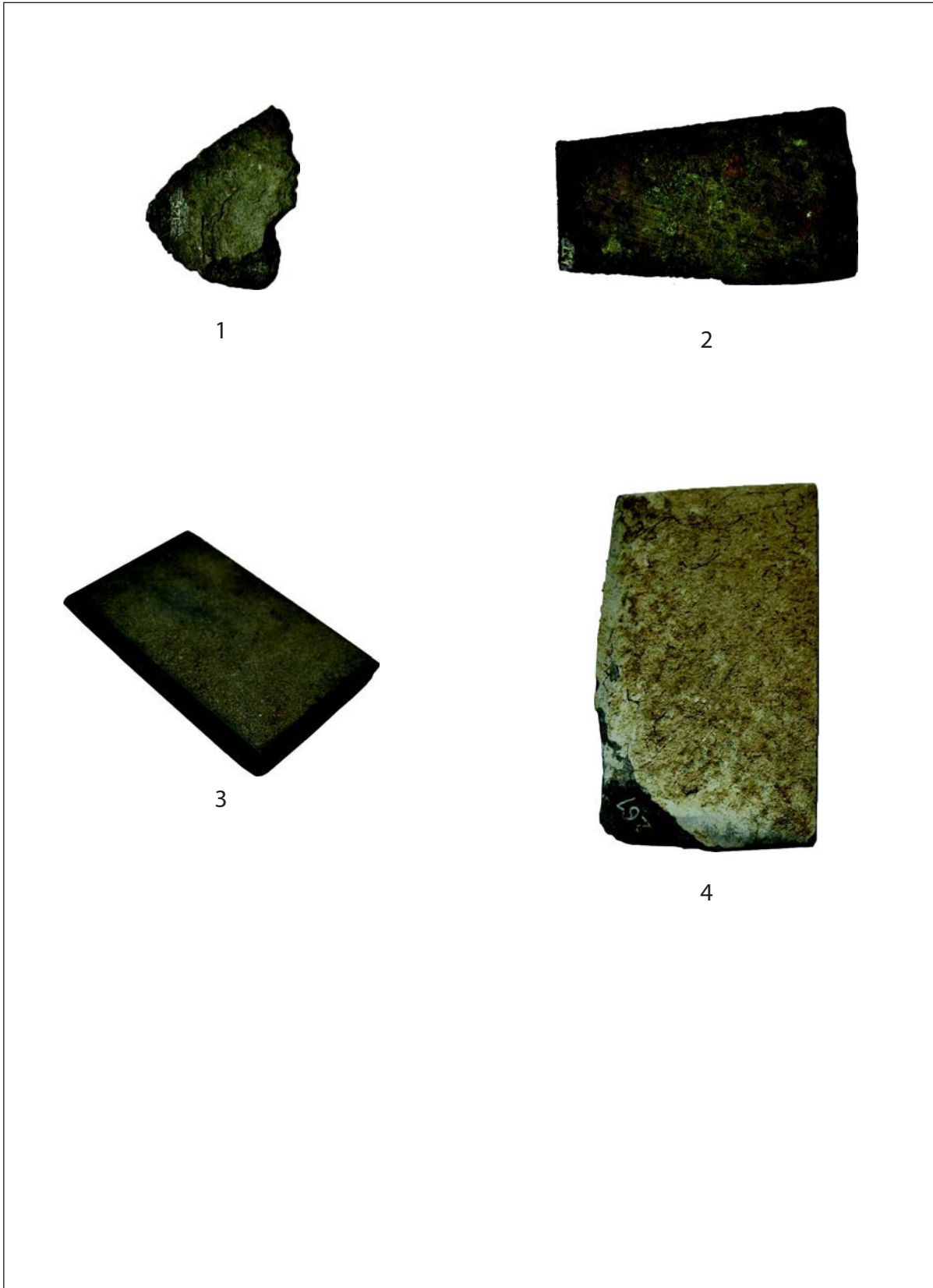
Tab. 8. 1. *Teba*, 524, 2. *Prozor*, b.b. 3. *Gradac*, *Ljubuški*, 208.
4. *Drinovci*, *Ljubuški*, 411, 5. *Konjević Polje*, b.b.

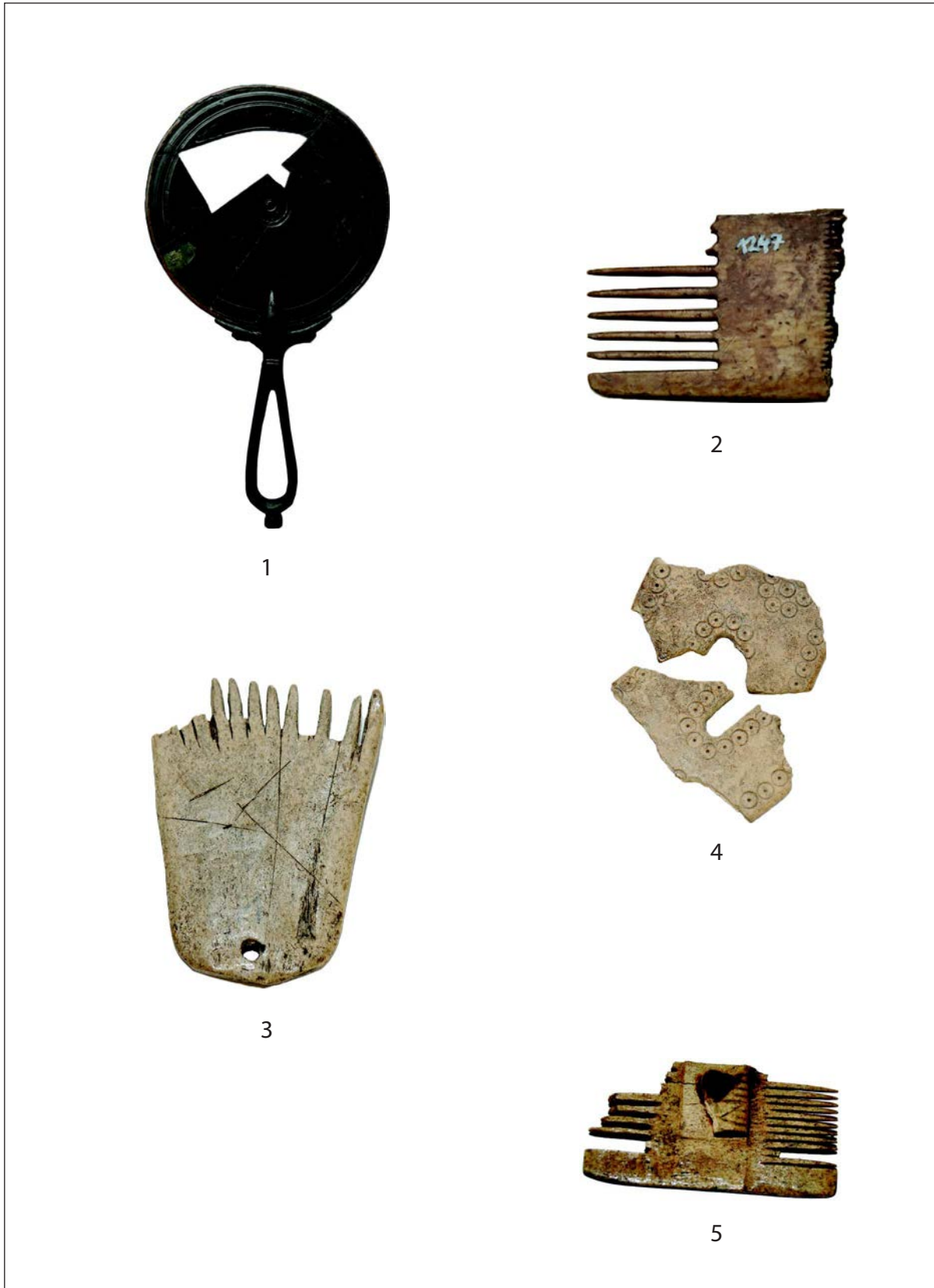
Tab. 9. 1. Čelebići, Livno, 2339, 2. Gradina, Srebrenica, 345.
3. Gradac, Ljubuški, 244. 4. Ilidža, 1246.

Tab. 10. 1. Zvornik, 2185. 2. Amorgos, 134. 3. Stolac, 350. 4. Skelani, Srebrenica, 37. 5. Konjević Polje, b.b.

Tab. 11. 1. *Drvar*, 426, 2. *Drvar*, 421. 3. *Srebrenica*, 322. 4. *Stolac*, 261.

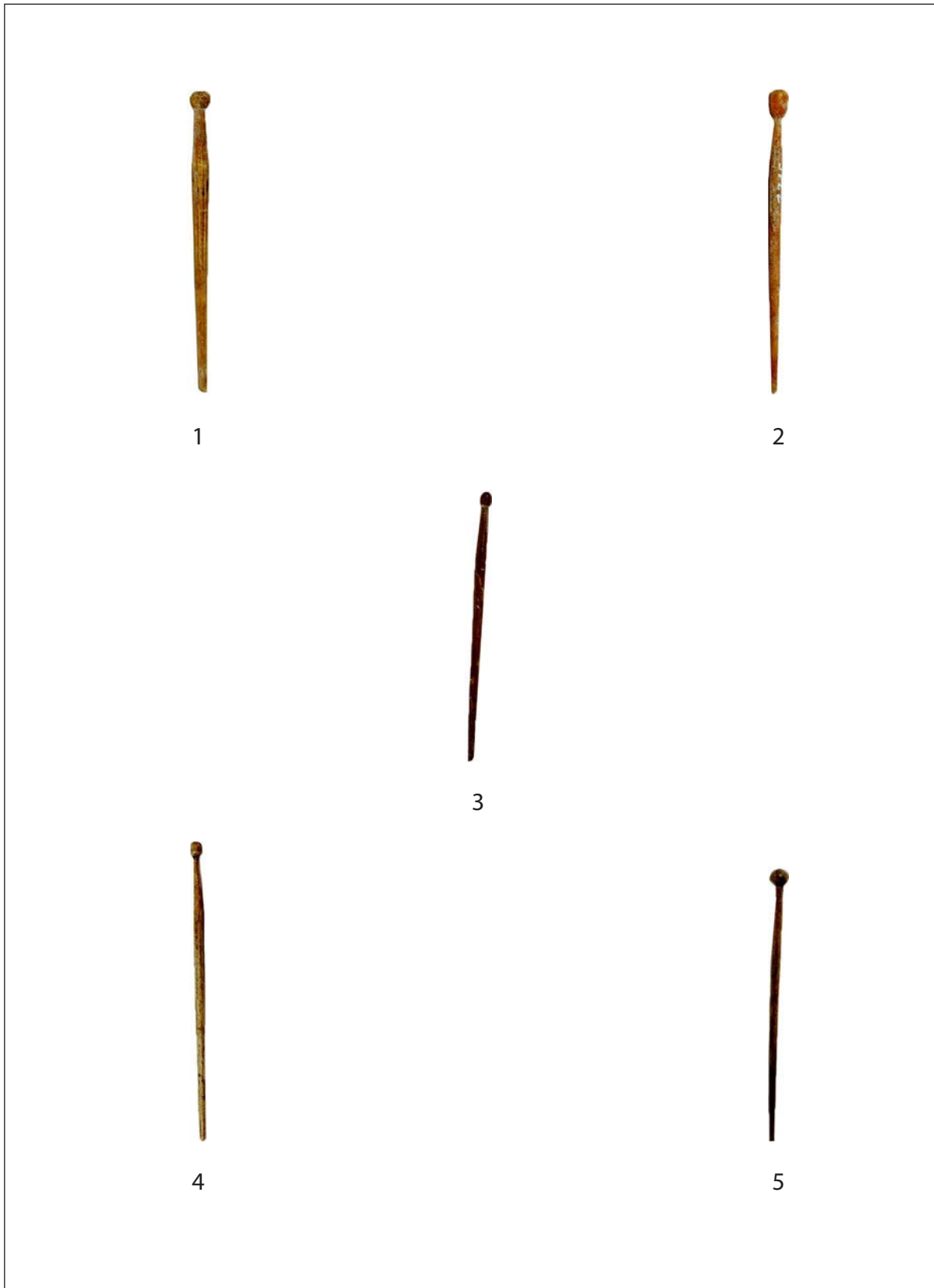
Tab. 12. 1. Ljubuški, 169, 2. Ilidža, 1247. 3. Breza, 1195. 4. Mogorjelo, 3188. 5. Nepoznato, bez broja.

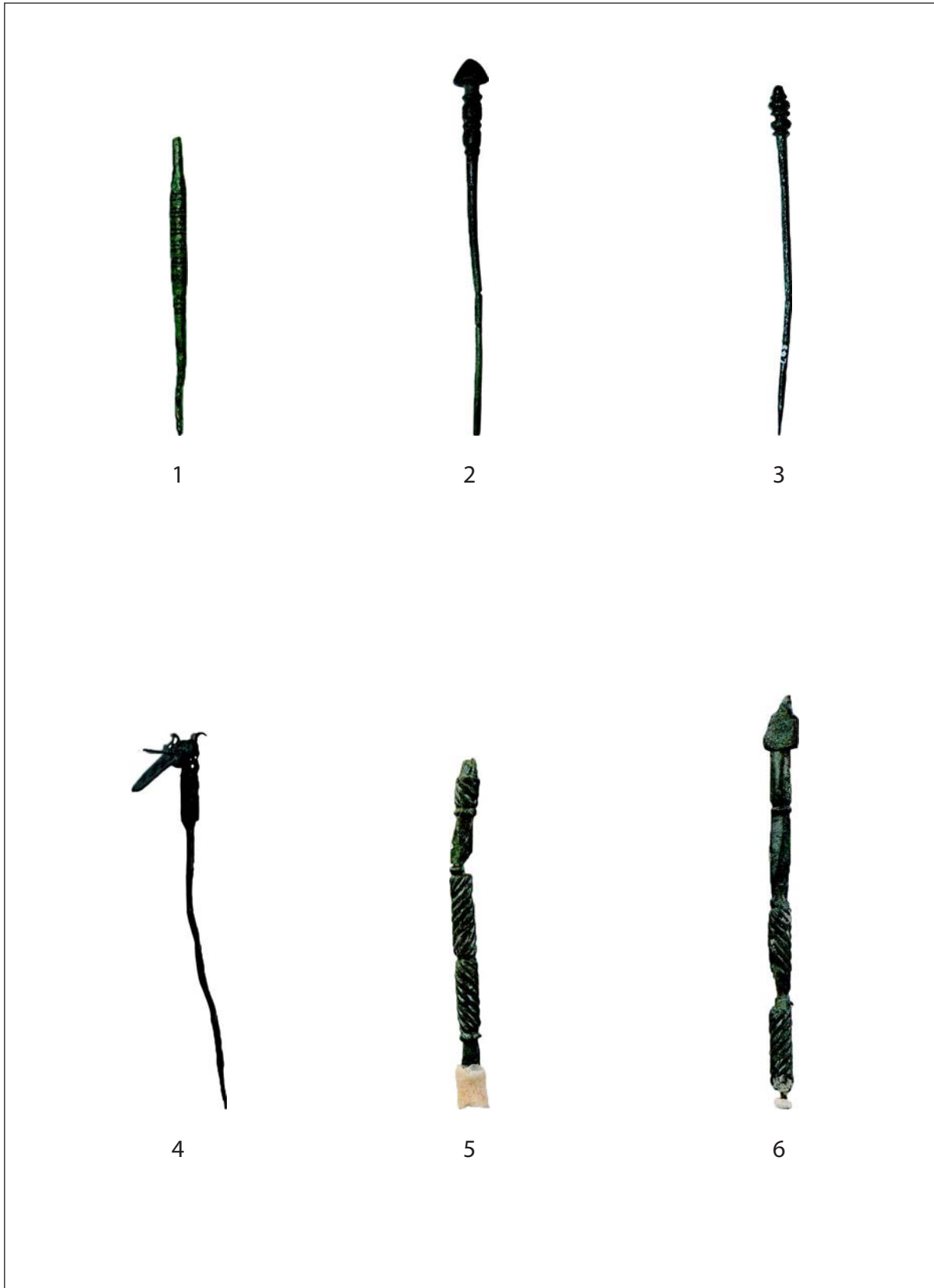
Tab. 13. 1. *Ilidža*, 1248, 2. *Igalo*, 961. 3. *Mogorjelo*, 2780.
4. *Mogorjelo*, 3209. 5. *Turbe*, *Travnik*, 1301. 6. *Mogorjelo*, 3500. 7. *Kamiro*s, *Rodos*, 682.

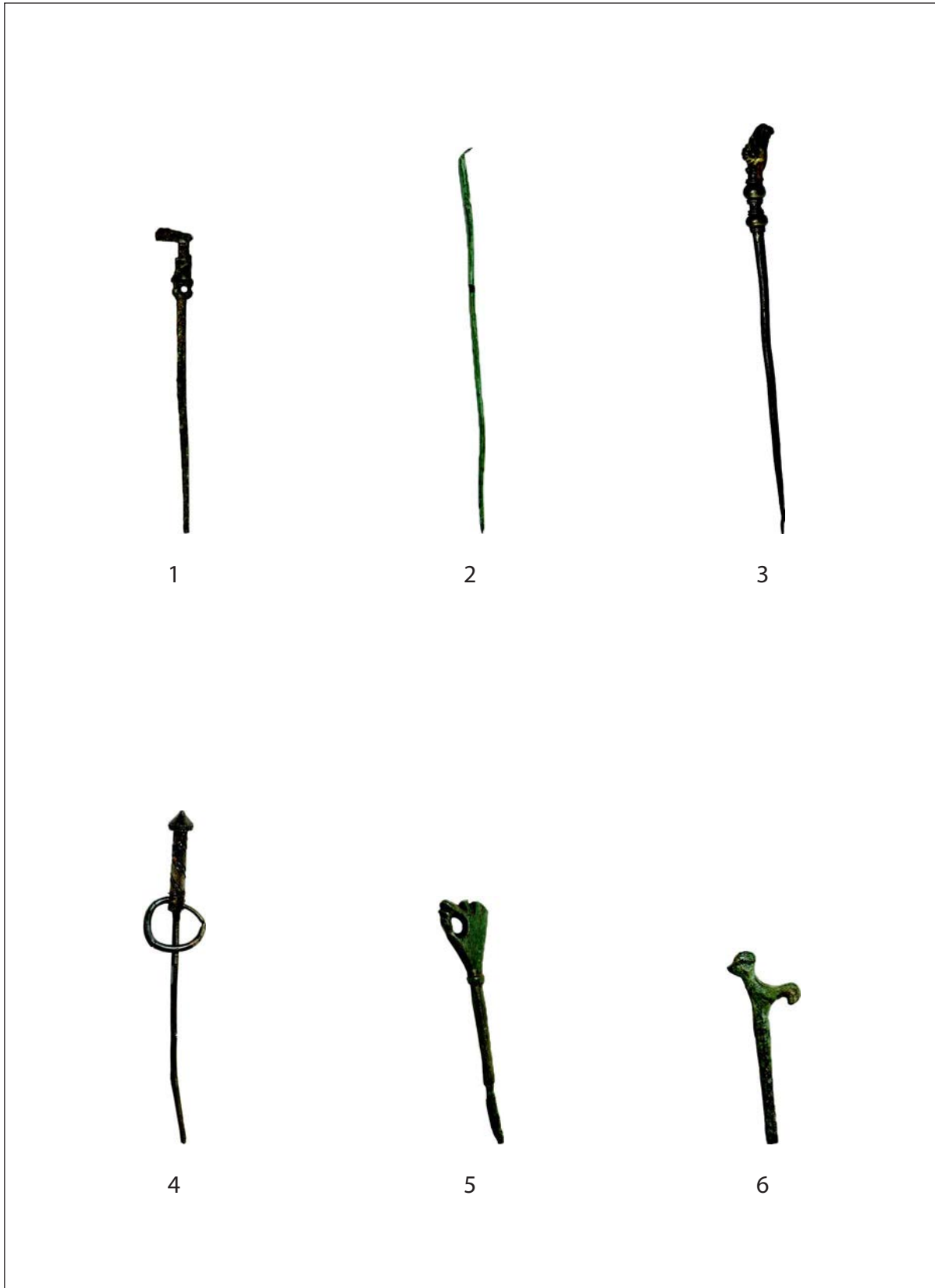
Tab. 14. 1. *Stolac*, 315, 2. *nepoznato*, 527. 3. *Vid, Narona*, 757. 4. *Mogorjelo*, 3648. 5. *Vid, Narona*, 831.
6. *Vid, Narona*, 832/1. 7. *Vid, Narona*, 832/2. 8. *Vid, Narona*, 832/3.

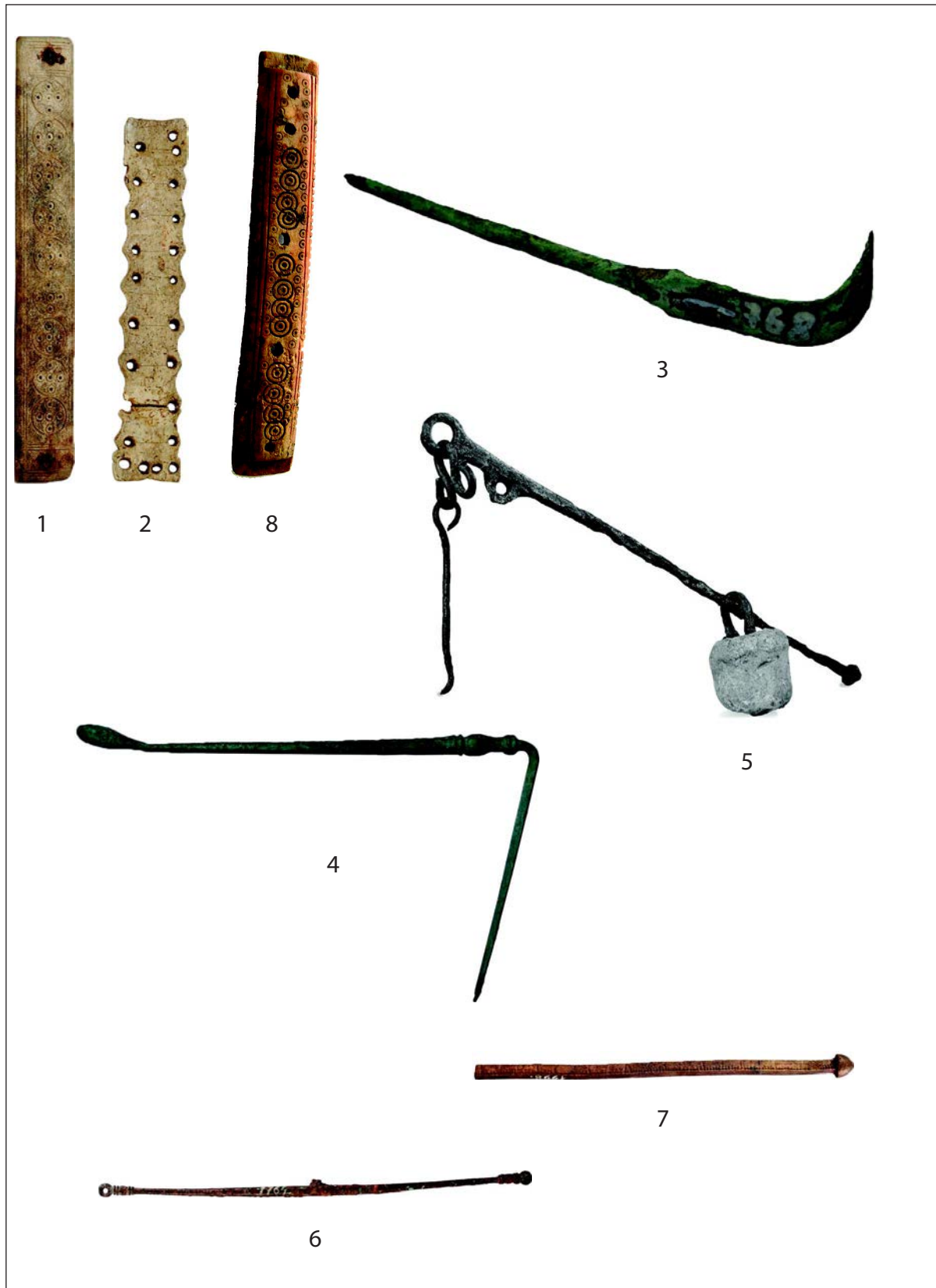
Tab. 15. 1. *Ilidža*, 315/2, 2. *Mogorjelo*, 2215.
3. *Ilidža*, 315/4. 4. *Ilidža*, 1244. 5. *Japra*, *Majdanište*, 5716.

Tab. 16. 1. *Vid, Naron*, 756. 2. *Olimpija*, 591. 3. *Olimpija*, 592.
4. *Proboj, Ljubuški*, 156. 5. *Vid, Naron*, 838/1. 6. *Vid, Naron*, 838/2.

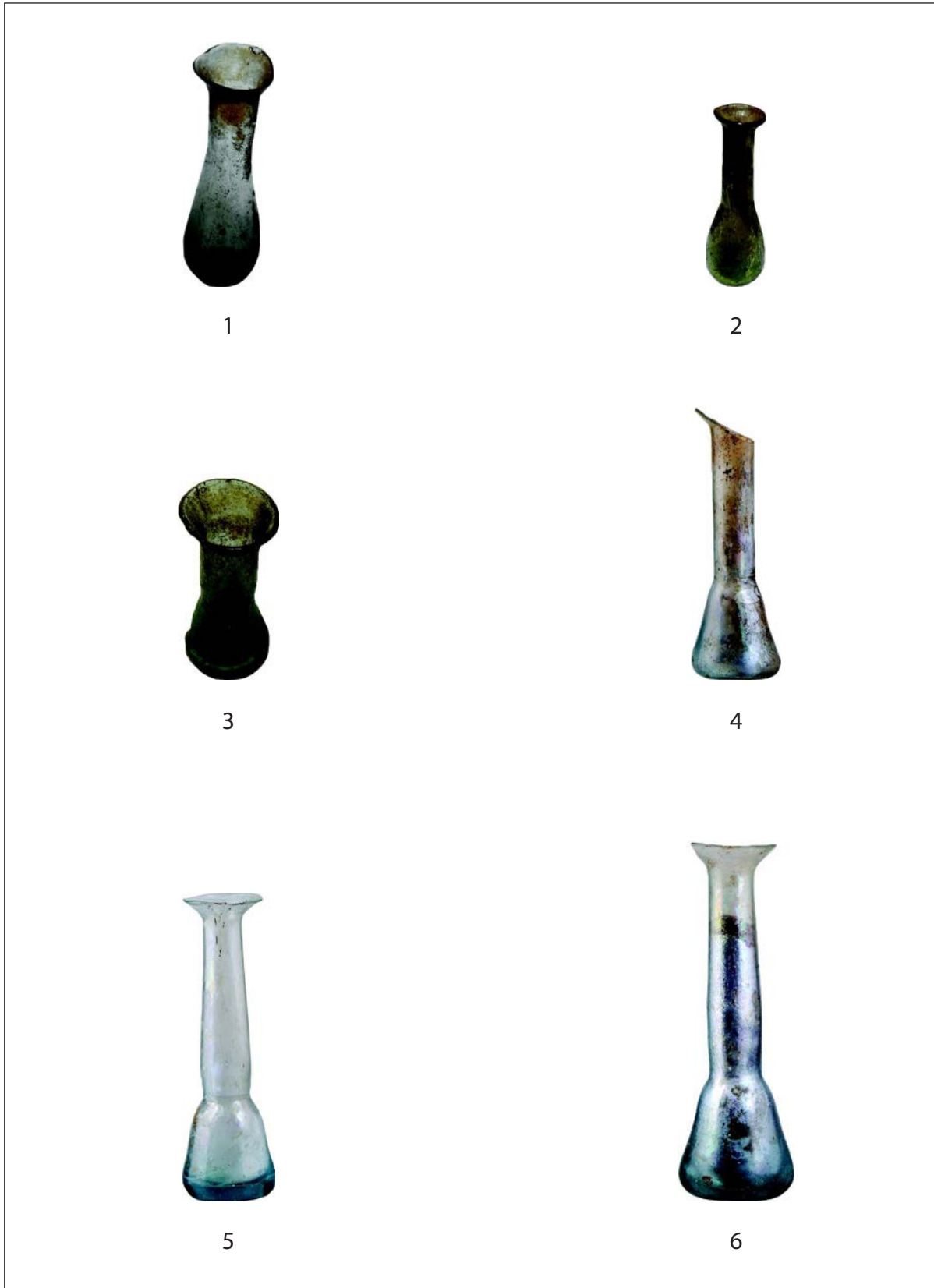
Tab. 17. 1. Japra, Majdanište, 5778, 2. Gradac, Ljubuški, 210. 3. Albanija, 825. 4. Bukovica, Duvno, 113. 5. Japra, Majdanište, 5745. 6. Japra, Majdanište, 5822.

Tab. 18. 1. Turbe, Travnik, 2063, 2. Zenica, 388. 3. Novi Šeher, 768. 4. Stolac, 302.
 5. Stolac, 833. 6. Bila, Travnik, 1764. 7. Mogorjelo, 1998. 8. Nepoznato, bez broja.

Tab. 19. 1. Vid, Narona, 480, 2. nepoznat, b.b. 3. Čapljina, 49.
4. nepoznat, 57. 5. Albanija, 916. 6. Albanija, 785.

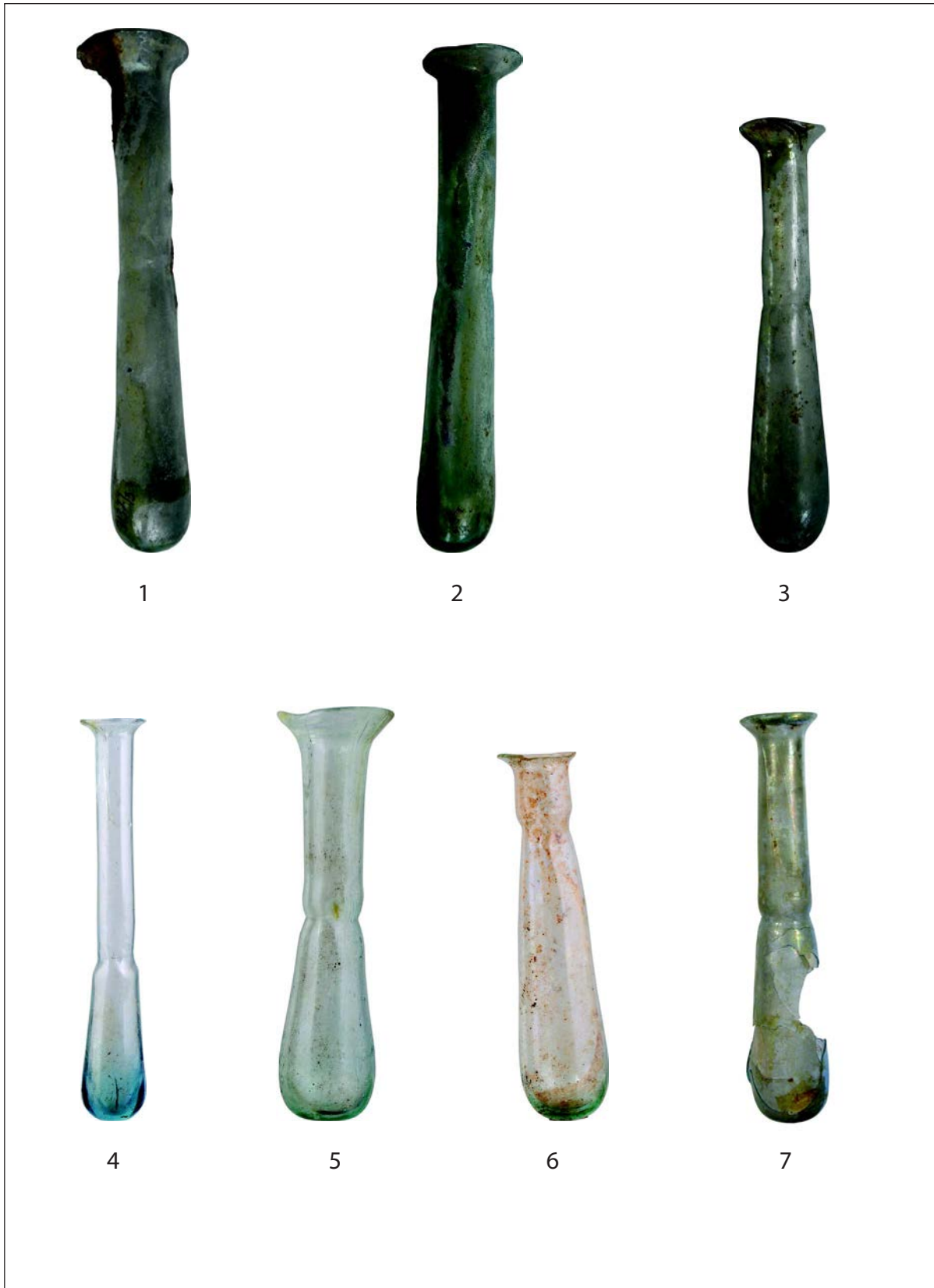
Tab. 20. 1. nepoznat, 56. 2. nepoznat, 55. 3. nepoznat, 58.
4. Dalmacija, 789. 5. Dalmacija, 788. 6. Dalmacija, 787.

Tab. 21. 1. *Vid, Naron, 479*, 2. *Vid, Naron, 477*.
3. *Vid, Naron, 478*. 4. *Saida, 439*. 5. *Albanija, 917*.

Tab. 22. 1. *Saida*, 438, 2. *Vid, Narona*, 723.
3. *Vid, Narona*, 481. 4. *nepoznato, b.b.* 5. *Čelebići, Livno*, 2340.

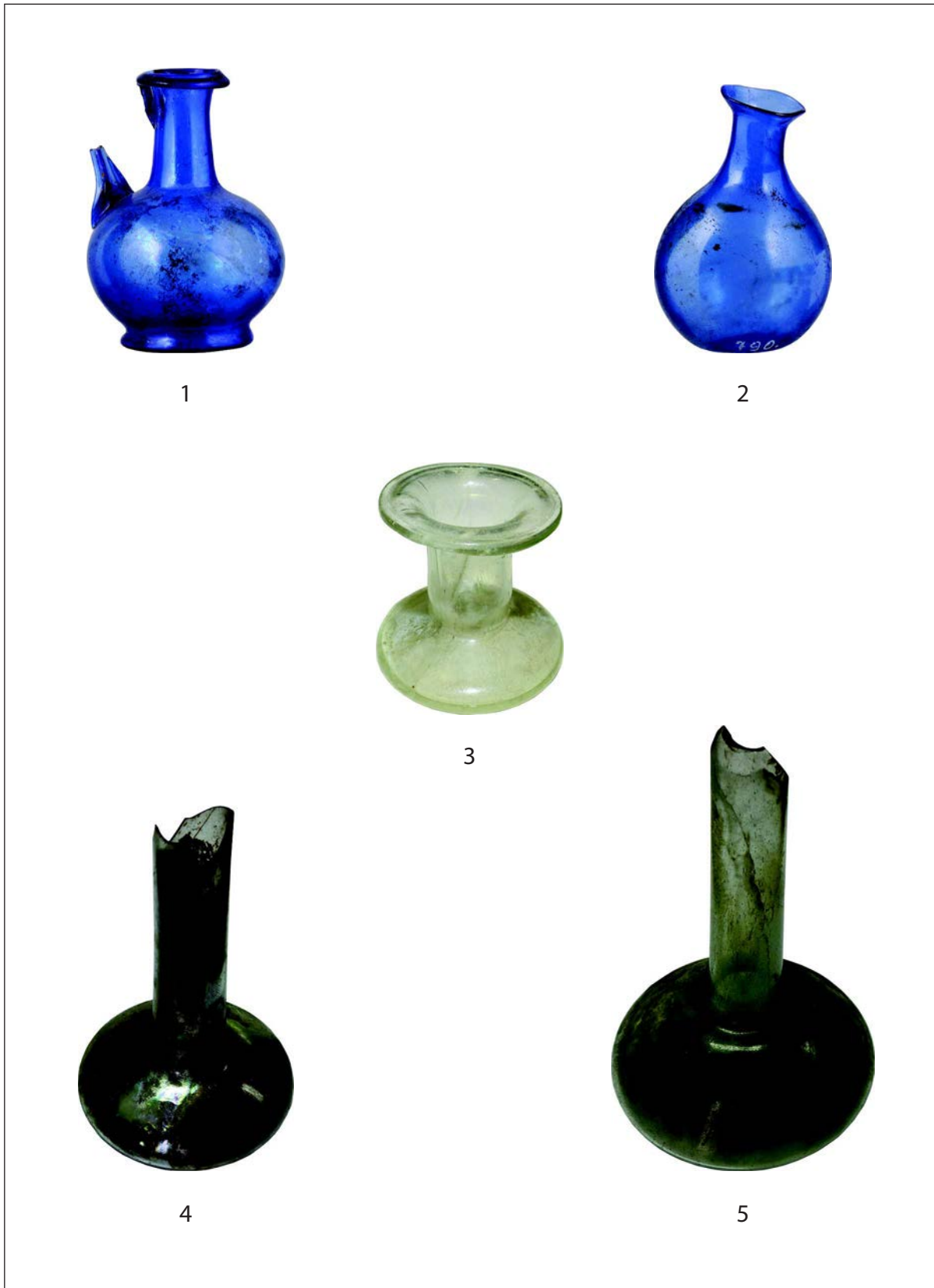
Tab. 23. 1. *Mogorjelo*, 3132/3. 2. *Mogorjelo*, 3132/5. 3. *Mogorjelo*, 3132/6.
4. *Albanija*, 786. 5. *Vid, Narona*, 485. 6. *Vid, Narona*, 484. 7. *Mogorjelo*, 3132.

Tab. 24. 1. *Vid, Narona, 482.* 2. *Vid, Narona, 483.* 3. *Mogorjelo, 2668.*
 4. *Albanija, 919.* 5. *Albanija, 918.* 6. *Vid, Narona, 476.* 7. *Saida, 436.* 8. *Vid Nerona, 2076.*

Tab. 25. 1. nepoznato, 922. 2. Mala Azija, 784. 3. Mala Azija, 782.
4. Mala Azija, 783. 5. Vid, Narona, 833. 6. Saida, 437.

Tab. 26. 1. *Vid, Narona*, 475. 2. *Salona*, 790. 3. *Stup*, 1022.
4. *Stup*, 1023. 5. *Bugojno*, 1068.

Tab. 27. 1. *Bosanska Kostajnica*, 1189. 2. *Vid, Naron*, 486.
3. *Jajce*, 3170. 4. *Turbe, Travnik*, 1299.